

4 | 06

Justitiële verkenningen

Internationale straftribunalen

verschijnt 9 maal per jaar jaargang 32 juli

Colofon

Justitiële verkenningen is een gezamenlijke uitgave van het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum van het Ministerie van Justitie en Boom Juridische uitgevers. Het tijdschrift verschijnt negen keer per jaar.

Redactieraad

drs. A.C. Berghuis
dr. M. Croes
mr. dr. E. Niemeijer
mr. dr. M. Malsch
prof. dr. mr. L.M. Moerings
mr. drs. M.B. Schuilenburg
mr. drs. P.J.J. van Voorst

Redactie

drs. M.P.C. Scheepmaker
mr. drs. P.B.A. ter Veer

Redactieadres

Ministerie van Justitie, WODC
Redactie Justitiële verkenningen
Postbus 20301
2500 EH 's-Gravenhage
tel.: 070-370 71 47
fax: 070-370 79 48
e-mail: p.ter.veer@minjus.nl

WODC-documentatie

Voor inlichtingen:
Infodesk WODC, tel.: 070-370 65 53
(09.00 uur-13.00 uur). E-mail:
wodc-informatiedesk@minjus.nl
Internet-adres: www.wodc.nl

Abonnementen

Justitiële verkenningen wordt gratis verspreid onder personen en instellingen die beleidsmatig werkzaam zijn ten behoeve van het Ministerie van Justitie. Degenen die in aanmerking denken te komen voor een gratis abonnement, kunnen zich uitsluitend schriftelijk wenden tot bovenstaand redactieadres. Andere belangstellenden kunnen zich tegen betaling abonneren. Zij dienen zich te wenden tot Boom Juridische uitgevers.

De abonnementsprijs bedraagt € 78,- (inclusief BTW en verzendkosten). Prijs losse aflevering € 15,-.

Abonnementen kunnen op elk gewenst tijdstip ingaan. Valt de aanvang van een abonnement niet samen met het kalenderjaar, dan wordt over het resterende gedeelte van het jaar een evenredig deel van de abonnementsprijs in rekening gebracht. Het abonnement kan alleen schriftelijk tot uiterlijk 1 december van het lopende abonnementsjaar worden opgezegd. Bij niet-tijdige opzegging wordt het abonnement automatisch voor een jaar verlengd. Gratis abonnementen kunnen desgevraagd te allen tijde beëindigd worden.

Administratie

De abonnementenadministratie wordt verzorgd door Boom Juridische uitgevers, Postbus 85576, 2508 CG Den Haag, tel.: 070-33 070 33, fax: 070-33 070 30, e-mail: info@bjv.nl, internet: www.bju.nl

Ontwerp

Tappan, Den Haag

Omslagfoto

Sven Torfinn/Hollandse Hoogte Freetown, 2004. Een gevangenisbewaker van de Special Court for Sierra Leone laat de cel zien die in gereedheid is gebracht om de op dat moment nog voortvluchtige Liberiaanse ex-president Charles Taylor in op te sluiten.

Opmaak

Textcetera, Den Haag

ISSN: 0167-5850

Opname van een artikel in dit tijdschrift betekent niet dat de inhoud ervan het standpunt van de minister van justitie weergeeft.

Inhoud

Voorwoord	5
<i>G. Sluiter</i>	
Het Joegoslavië Tribunaal; een voorlopige balans	9
<i>L.J. van den Herik</i>	
Het Rwanda Tribunaal: waardevolle exercitie of weggegooid geld?	27
<i>A. Nollkaemper en S.M.H. Nouwen</i>	
'Gemengde' tribunalen en hooggespannen verwachtingen	37
<i>F. de Vlaming</i>	
Het geweld in voormalig Joegoslavië; tussen traditie, grote omwentelingen en kleine afrekeningen	56
<i>G.J.A. Knoops</i>	
De medewerking van staten aan internationale straftribunalen en het beginsel van 'equality of arms'	69
<i>H. Verrijn Stuart</i>	
Het Internationaal Strafhof en de rol van slachtoffers	88
<i>B. Pouligny</i>	
De vergeten aspecten van transitionele rechtspleging; over percepties van de overlevenden	107
Summaries	129
Internetsites	133
Jaarnaal	138
De WODC-rapporten	142

Voorwoord

Als er één rechtsgebied is dat zich de afgelopen tien jaar razend-snel heeft ontwikkeld is het wel het internationaal strafrecht. Een onderdeel daarvan staat in deze aflevering van *Justitiële verkenningen* centraal: de berechting van oorlogsmisdrijven, genocide en misdrijven tegen de menselijkheid door internationale en geïnternationaliseerde straftribunalen. De oprichting van het Internationaal Straftribunaal voor Voormalig Joegoslavië (ICTY) in 1993 blijkt achteraf het begin te zijn van een nieuwe trend. Andere ad hoc-tribunalen voor Rwanda, Kosovo, Oost-Timor, Sierra Leone, Bosnië en Cambodja volgden. Door de vele ervaring die inmiddels is opgedaan zijn ook de vragen en problemen rond internationale strafrechtspleging veranderd. Er is kritiek op de hoge kosten, op de selectiviteit van vervolgingen, er bestaan twijfels over de effectiviteit van de rechtspleging en zorgen over de geringe betrokkenheid uit de landen die het strijdtoneel vormden. Afgelopen april ging de dood van de voormalige Joegoslavische president Milosevic in zijn Scheveningse cel nog gepaard met een golf van kritiek op het tribunaal in Den Haag. In de artikelen komen deze kwesties ruimschoots aan de orde.

De geschiedenis van de internationale strafrechtspleging is betrekkelijk jong. De allereerste poging om een internationaal straftribunaal op te richten dateert van 1919. Toen werd in het Verdrag van Versailles bepaald dat er een strafhof moest komen ter berechting van onder anderen de Duitse keizer Wilhelm II. Dat mislukte, deels door de weigering van de Nederlandse regering om de keizer uit te leveren. In 1937 werd tijdens een anti-terrorismeconferentie in Genève overeenstemming bereikt over de oprichting van een permanent internationaal strafrechtelijk hof, maar in geen enkel land kwam het tot ratificatie van het verdrag. Na de Tweede Wereldoorlog stelden de geallieerden de internationale militaire tribunalen van Neurenberg (1945-46) en Tokio (1946-48) in. De snelle en voortvarende werkwijze van deze tribunalen was mogelijk omdat ze goeddeels zelf de procedure en het geldende bewijsrecht konden bepalen. Omdat hier de 'overwinnaars' de 'verliezers' berechtingen valt overigens te betwisten of er destijds wel sprake was van waarlijk 'internationale' tribunalen. Bestond er kort na de oorlog nog consensus over de oprichting van een permanent internationaal straf-

hof, met het uitbreken van de Koude Oorlog bleef daarvan weinig over. De verdere ontwikkeling van de internationale strafrechtspleging stokte. Wreedheden begaan tijdens onafhankelijkheids- en burgeroorlogen, of bijvoorbeeld tijdens de dictatuur in Argentinië en Chili bleven zo onbestraft. Wel werden in deze periode genocide, marteling en misdrijven tegen de menselijkheid bij internationaal verdrag verboden.

Kort na de val van de muur werd het oude idee van een permanent internationaal strafhof weer leven ingeblazen met de oprichting van een VN-commissie die de mogelijkheden voor een dergelijk tribunaal zou gaan onderzoeken. Dit zou uitmonden in het Statuut voor de oprichting van International Criminal Court in 1998, ofwel het Verdrag van Rome. De weigering van de Verenigde Staten (maar ook van China en Israël) om het verdrag te tekenen en de actieve Amerikaanse pogingen het ICC te marginaliseren hebben veel aandacht gekregen. De Amerikaanse houding illustreert de moeite die staten hebben een deel van hun rechtsmacht op te geven en het risico te lopen internationaal in de beklagdenbank te belanden. De oprichting van de tribunaal voor voormalig Joegoslavië en Rwanda begin jaren negentig geschiedde op basis van VN-resoluties. Hoewel Milosevic de VN het recht betwistte een dergelijk tribunaal in te stellen, kunnen de moderne tribunaal bogen op een grotere legitimiteit dan die van Neurenberg en Tokio. Het is immers de gehele internationale gemeenschap die tegenover de plegers van internationale misdrijven staat.

Het eerste artikel, geschreven door Sluiter, gaat in op de pioniersrol van het Joegoslavië Tribunaal. Dit heeft een zodanig omvangrijke bijdrage geleverd aan de ontwikkeling van het internationale strafrecht, dat inmiddels gesproken kan worden van een 'systeem' van internationaal strafrecht met eigen algemene beginselen. Desondanks is er ook veel kritiek. Rechtsregels zijn soms te haastig vastgesteld zonder voldoende rekening te houden met toekomstige ontwikkelingen. Ook hebben de rechters in sommige gevallen internationaal gewoonterecht foutief toegepast. Ten slotte het belangrijkste kritiekpunt: de ontwikkeling van het internationale strafprocesrecht in de vorm van een 'hybride' model heeft gefaald, wat moge blijken uit extreem langdurige processen.

Van den Herik evalueert de ervaringen met het Rwanda Tribunaal. Nu de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties de kwestie Darfur heeft verwezen naar het Internationale Strafhof (ICC) rijst de vraag

of het Rwanda Tribunaal als een voorbeeld kan dienen voor het ICC. Een meer algemene vraag is of dure tribunalen ver van het betrokken land dergelijke zaken moeten behandelen of dat bij voorkeur nationale rechtbanken vervolging instellen tegen de plegers van geweld. Betoogd wordt dat er zeer zeker nog een rol is weggelegd voor internationale straftribunalen en dat het Rwanda Tribunaal, ondanks de vele kritiek, een waardevolle exercitie was.

Deels als reactie op de bezwaren die kleven aan internationale tribunalen ('duur', 'ver-van-mijn-bed-show') zijn gemengde of geïnternationaliseerde tribunalen populair geworden voor de berechting van internationale misdrijven. Nollkaemper en Nouwen beschrijven de verschillende vormen van gemengde tribunalen met het doel inzicht te geven in de mogelijkheden ervan. Zij betogen dat de potentiële voordelen die gemengde tribunalen bieden, slechts kunnen worden gerealiseerd als aan een aantal randvoorwaarden wordt voldaan. Duidelijk wordt dat gemengde tribunalen geen panacee zijn, al was het maar omdat sommige problemen inherent zijn aan de vervolging van internationale misdrijven. De auteurs waarschuwen dan ook voor overspannen verwachtingen.

Vervolgens is er aandacht voor de verschillende partijen die bij internationale straftribunalen betrokken zijn. In het artikel van De Vlaming staan de daders centraal. De auteur belicht de voorlopige resultaten van een casestudy van (ex-)Joegoslaven afkomstig uit het westelijke Bosnische district Prijedor die door het Joegoslavië Tribunaal zijn veroordeeld wegens massale geweldpleging in de periode 1991-1995. De vraag wordt gesteld of de motieven van deze groep passen in bestaande historisch-sociologische verklaringen voor het oploeiend geweld, zoals de ondergang van de Joegoslavische republiek en de daaropvolgende zoektocht naar een nieuwe identiteit. De Vlaming concludeert dat de oorlogsmisdrijven gepleegd door leden van het plaatselijke politieke kader lijken voort te komen uit pure machtswellust. Tegelijkertijd werden veroordeelden uit de lagere kaders, zoals kampbewakers, beïnvloed door de dynamiek en de afbraak van normen binnen een kleine sociale gemeenschap zoals een detentiekamp.

Deels vanuit het gezichtspunt van de verdediging gaat Knoops in op de onderbelichte, maar voor de internationale strafrechtspraak essentiële medewerking van staten aan internationale tribunalen. De auteur analyseert de invloed van het principe van 'equality of arms' op medewerking van staten. Ook worden de belangen bespro-

ken die gemoeid zijn met een eerlijke toepassing van het beginsel, in het bijzonder die van de verdediging in het internationale strafproces. Bij een verzoek tot het overdragen van bewijsmateriaal laten staten zich niet alleen leiden door rechtsregels en internationale (verdrags)verplichtingen maar ook door de politieke realiteit en opportuniteitsoverwegingen. Knoops stelt dat het verticale, supranationale ICTY-model betere garanties biedt voor inwilliging van rechtshulpverzoeken dan het ICC-model, waarbij staten als verdragspartij een gelijkwaardiger positie innemen ten opzichte van het tribunaal. Desondanks blijkt dat ook in het verticale model de verdediging veelal nul op request krijgt als deze het betrokken tribunaal verzoekt om tegen een staat een 'binding order' uit te vaardigen ter verkrijging van bewijsmateriaal.

Vervolgens kijken we naar de positie van slachtoffers in de internationale strafrechtspiegeling. Meest opmerkelijk is de rol die slachtoffers bij het permanente Internationale Strafhof (ICC) toebedeeld hebben gekregen, zo laat Verrijn Stuart zien in haar bijdrage. Terwijl hun rol bij de ad hoc-tribunalen beperkt bleef tot die van getuige, hebben zij bij het ICC het recht om hun opvattingen en zorgen te berde te brengen, getuigen te horen, documenten in te zien en schadevergoeding te eisen. De auteur concentreert zich op de vraag hoe deze formele rechten in de praktijk zouden kunnen worden gerealiseerd. Zij laat zien dat over de hoofden van de slachtoffers heen een bittere strijd wordt uitgevochten tussen rechters en aanklagers over de vraag wie in welke fase van het proces de beschikking krijgt over belangrijke informatie.

In het laatste artikel van het themagedeelte staan de overlevers van massaal geweld centraal en hun opvattingen over gerechtigheid. De auteur, Pouligny, laat zien dat hun percepties uitermate kunnen verschillen van hetgeen de 'internationale gemeenschap' onder gerechtigheid verstaat. Individuele, subjectieve ervaringen kleuren sterk de opvattingen over de wijze waarop massale geweldsmisdrijven uit het verleden zouden moeten worden afgehandeld en visies op hervormingen en wederopbouw. Bij de toepassing van overgangsjustitie en de wederopbouw van een land zou met deze aspecten meer rekening moeten worden gehouden. De auteur geeft suggesties om deze dimensies beter te integreren in de rechtspleging en voor verder onderzoek daarnaar.

Het Joegoslavië Tribunaal

Een voorlopige balans

G. Sluiter*

Het overlijden van Slobodan Milošević bracht een golf van kritiek teweeg op het Joegoslavië Tribunaal (ICTY / 'het Tribunaal'). Men kreeg bijna de indruk dat we hier te maken hebben met een geldverblindend en nutteloos instrument dat niet in staat is gebleken zaken van enige importantie naar behoren af te ronden. Ik heb me tegen dergelijke beeldvorming verzet.¹ In een wat langer, maar nog steeds te kort bestek zal ik thans pogen een objectief beeld te schetsen van zowel de verworvenheden als de tekortkomingen van het ICTY. Daarbij geldt de ontwikkeling van het internationaal strafrecht, dat wil zeggen de directe aansprakelijkheid van een ieder naar internationaal recht voor de meest ernstige misdrijven en de verwezenlijking daarvan, als wenselijk uitgangspunt. In deze bijdrage gaat het mij uitsluitend om de juridische aspecten van het ICTY; de politieke dimensie, die wel degelijk van belang is, laat ik nagenoeg onbesproken.

In het kader van deze bijdrage zal ik me moeten beperken tot algemene ontwikkelingen en analyses. Enige inleidende beschouwingen over de oprichting en ontwikkeling van het ICTY acht ik noodzakelijk voor een goed begrip van de volkenrechtelijke en strafrechtelijke verworvenheden van dit Tribunaal. Met het oog op de verdere ontwikkeling van het internationaal strafrecht, in het bijzonder de oprichting en werking van andere vormen van internationale strafrechtspraak, besteed ik voorts bijzondere aandacht aan punten van zorg ten aanzien van het functioneren van het ICTY tot op heden. De afsluitende opmerkingen plaatsen het voorgaande in het perspectief van een algemeen (voorlopig) oordeel.

* Prof. Göran Sluiter is als hoogleraar internationaal strafrecht, in het bijzonder het internationaal strafprocesrecht, verbonden aan de Universiteit van Amsterdam.

1 Zie mijn opinie 'Tribunaal valt niets te verwijten', *NRC Handelsblad* 16 maart 2006, p. 9.

Oprichting en ontwikkeling

Het ICTY is als volkenrechtelijke rechtspersoon opgericht door de VN Veiligheidsraad, die daarvoor gebruikmaakte van de bevoegdheden onder hoofdstuk VII van het VN Handvest. De kwestie van de rechtmatigheid van de oprichting in het specifieke kader van het herstel van de internationale vrede en veiligheid heeft het ICTY en de doctrine zeker in de beginfase en ook de eerste fase van het Milošević-proces nadrukkelijk beziggehouden.² Belangrijker dan de jurisprudentie³ van het ICTY die consequent de rechtmatigheid van de eigen oprichting bevestigde, is de houding van de internationale gemeenschap geweest. Staten hebben namelijk op diverse wijzen uiting gegeven aan erkenning van de rechtmatigheid van het Tribunaal, bijvoorbeeld door samenwerkingswetgeving te initiëren; dit geldt ook voor de meest getroffen en kritische staten, Kroatië en de Federale Republiek Joegoslavië, die middels het Vredesverdrag van Dayton het ICTY als rechtmatige entiteit erkenden (Sluiter, 2002, p. 19).

In de wetenschap dat de internationale gemeenschap sinds de Neurenberg en Tokio Tribunalen zich heeft ingespannen voor de oprichting van een vorm van internationale strafrechtspraak is het opmerkelijk dat het ICTY in relatief zeer korte tijd tot stand is gekomen. Daarvoor valt een drietal positieve factoren aan te dragen: de grote rol van de media in het belichten van de gepleegde oorlogsmisdrijven, het einde van de Koude Oorlog en de dientengevolge veranderde verhoudingen binnen de Veiligheidsraad, en de daarmee samenhangende initiatieven tot oprichting van een permanent strafhof. Men kan gerust stellen dat vanaf 1989, toen de onderhandelingen over een permanent internationaal strafhof langzaam weer op gang kwamen, er sprake is geweest van een niet te onderschatten kruisbestuiving tussen de rol van de gehele internationale gemeenschap en die van de Veiligheidsraad bij de oprichting van het ICC enerzijds en het ICTY en het Rwanda Tribunaal anderzijds. Grof gezegd, zonder (onderhandelingen over) het ICC geen ICTY, en *vice versa*.

Beziet men de totstandkoming van het ICTY kritisch vanuit het oogpunt van de internationale politiek, dan zou men ook kunnen

2 Kritisch in de literatuur, onder andere Fox (1997) en De Waart (1993).

3 Zie Decision on the Defence Motion for Interlocutory Appeal on Jurisdiction, *Prosecutor v. Tadić*, A. Ch., Case No. IT-94-1-AR72, 2 October 1995 (Tadić (1995) I ICTY JR 353), in Klip/Sluiter ALC-I-33, en Decision on Preliminary Motions, *Prosecutor v. Milošević*, Case No. IT-99-37-PT, T. Ch. III, 8 November 2001.

zeggen dat de oprichting van het ICTY de machteloosheid van de internationale gemeenschap een einde te maken aan het conflict in het voormalig Joegoslavië diende te verhullen (Von Hebel, 1993, p. 455). In hoeverre het ICTY vervolgens daadwerkelijk heeft bijgedragen aan het herstel van de vrede en veiligheid in de regio is moeilijk te bepalen. Op korte termijn lijken de effecten nihil; immers, de meest ernstige misdaden, de genocide van Srebrenica, hebben plaatsgevonden terwijl het Tribunaal al volop actief was. De snelle oprichting van het ICTY is te danken aan de invulling die de Secretaris-Generaal van de VN heeft gegeven aan de opdracht van de Veiligheidsraad om binnen zestig dagen voorstellen in te dienen.⁴ Binnen deze termijn kwam de Secretaris-Generaal met een panklaar Statuut voor het Tribunaal.⁵ Zulks was in het licht van de vele heikele kwesties in het internationaal strafrecht alleen mogelijk door veel zaken vooruit te schuiven. Het ICTY Statuut biedt in vergelijking met het nationaal recht, maar ook met het ICC Statuut, een zeer grove structuur voor verdere ontwikkeling van zowel het materiële internationale strafrecht als het procesrecht van het ICTY. In het geval van het procesrecht draagt art. 15 van het Statuut de rechters nadrukkelijk op procedure- en bewijsregels op te stellen; dit was niet aan de orde voor wat betreft het materiële strafrecht, omdat dat de rechtsvormende taak van de rechters ver te buiten zou gaan.⁶ Wel was het ten tijde van vaststelling van het Statuut evident dat de rechters een grote rechtsvormende rol in de jurisprudentie zouden spelen, al was het maar omdat belangrijke zaken, zoals schuld- en strafuitsluitingsgronden en gedetailleerde aansprakelijkheidsvormen, geen onderdeel uitmaken van het Statuut. Vanwege de tijdsdruk die handhaving van de internationale vrede en veiligheid nu eenmaal met zich kan brengen, is de benadering van de Secretaris-Generaal, zoals aanvaard door de Veiligheidsraad, te billijken. Het vraagt wel een bijzonder groot vertrouwen in de rechters van het Tribunaal, die niet alleen vele vaardigheden en kennis van verschillende rechtsgebieden moeten combineren, maar ook

4 Paragraaf 2 van Veiligheidsraadresolutie 808 van 22 februari 1993.

5 Aangenomen door de Veiligheidsraad zonder enige wijziging middels resolutie 827 van 25 mei 1993.

6 De Secretaris-Generaal ging bij de keuze voor de materiële rechtsmacht van het ICTY uit van misdrijven die ontegenzeggelijk deel uitmaken van het internationaal gewoonterecht, zodat het ICTY niet het verwijt kon treffen dat het legaliteitsbeginsel met voeten getreden zou worden.

optreden als pseudo-wetgever. Treffend is het dat in het kader van het permanente Hof (ICC) aanzienlijk minder wordt overgelaten aan de rechters, maar de deelnemende staten zelf de dienst uitmaken. Het zijn namelijk de staten die al een statuut hebben vastgesteld dat op alle punten aanzienlijk meer en specifiekere regelingen bevat dan het statuut van het ICTY. Bovendien wordt ook de secundaire wetgeving, de Rules of Procedure and Evidence, in het kader van het ICC niet vastgesteld door de rechters, maar door de lidstaten. Indien men de ontwikkeling van het ICTY wil beoordelen, is het belangrijk een tweetal uitgangspunten in acht te nemen. In de eerste plaats is de benaming 'Tribunaal' ongelukkig omdat het ICTY als rechtspersoon organen omvat die men in de nationale context nooit tot een tribunaal zou rekenen. Met andere woorden, het zou leiden tot een evenwichtiger oordeel indien men de prestaties van de aanklager en de rechters apart zou bezien.⁷ Daarnaast is het ICTY een gemankeeerde instelling omdat het voor een groot deel van onderzoeks- en proceshandelingen gebruik dient te maken van de diensten van nationale autoriteiten. Het uitblijven van arrestaties valt het ICTY bijvoorbeeld niet aan te rekenen, omdat nationale autoriteiten weliswaar een verplichting tot samenwerking hebben, maar zij niet onder het ICTY ressorteren; daarnaast kunnen weigeringen om samen te werken weliswaar aan de Veiligheidsraad worden gerapporteerd, maar dat leidt over het algemeen niet tot betere resultaten.⁸

In het licht van deze afhankelijkheid van staten is het opmerkelijk dat het ICTY een sterke positie heeft verworven.⁹ Sinds de oprichting van het ICTY kan men zeker twee momenten aanwijzen waarop onvoorwaardelijke steun minder voor de hand lag. Het eerste moment betreft de beëindiging van de Bosnische en Kroatische oorlogen middels het vredesverdrag van Dayton van november 1995; het tweede heeft betrekking op het conflict rondom Kosovo van 1999. In beide gevallen had men het Tribunaal kunnen beschouwen als obstakel voor vrede (Forsythe, 1994). Dat dat nooit daadwerkelijk aan de orde is geweest – voor zover dat publiekelijk blijkt – is deels

7 Uiteraard speelt ook de verdediging als procespartij een belangrijke rol, die nu net weer niet deel uitmaakt van de organisatiestructuur van het ICTY.

8 Uitgebreid over de samenwerkingsproblematiek in het kader van internationale strafrechtspleging zie mijn proefschrift (Sluiter, 2002).

9 Concreet blijkt dit thans nog uit de eis tot samenwerking met het ICTY die de Europese Unie stelt als voorwaarde tot mogelijke toekomstige toetreding tot de EU.

te danken aan het gezag van het Tribunaal als subsidiair orgaan van de Veiligheidsraad. Maar het is ook de eigen verdienste, onder meer vanwege het gezag van de rechtspraak die hieronder uitgebreider aan de orde komt. De aanklager heeft voorts haar positie politiek goed benut door op strategische momenten belangrijke verdachten, zoals Mladić, Karadžić en Milošević, in staat van beschuldiging te stellen, zodat hun (internationale) politieke betekenis, die sterk zou kunnen bijdragen aan marginalisering van het Tribunaal, geminimaliseerd werd.

Het beleid van de aanklager heeft een duidelijke ontwikkeling door-
gemaakt. Niet gehinderd door beperkingen van betekenis, bijvoorbeeld in de vorm van voorrang voor nationale berechting zoals bij het ICC, kenmerkt de eerste fase van het vervolgingsbeleid zich door een brede oriëntatie. Voorop stond dat het Tribunaal zo snel mogelijk actief moest worden met een concrete zaak, ook indien dat zou betekenen dat de zaak aan de nationale rechter onttrokken moest worden en het 'minder prominente' verdachten zou betreffen.¹⁰ De vrede van Dayton en de effectieve samenwerking door IFOR/SFOR-troepen resulteerden in een groeiende aanvoer van verdachten als gevolg waarvan de aanklager haar vervolgingsbeleid in het licht van de beperkte middelen drastisch aanscherpte; de focus werd verlegd naar de politieke en militaire leiders. Opmerkelijk is dat in deze fase een groot aantal aanklachten werd ingetrokken tegen zogenaamde 'kleinere vissen', zonder dat alternatieve vervolging voorhanden was.¹¹ Daar kan men terecht kritisch over zijn, want het gaat immers om de meest ernstige misdrijven waarvoor een vervolgingsplicht geldt en personen die daar met name voor verantwoordelijk moeten worden gehouden. Inmiddels is dit beter geregeld; zaken van minder belang worden nu overgedragen aan nationale rechters, in het bijzonder de War Crimes Chamber in Sarajevo.¹² Deze gang van zaken is totstandgekomen onder de druk van de Veiligheidsraad, die

10 Ik doel hier op de eerste strafzaak van het ICTY, de zaak Tadić. Zie over de onttrekking van de zaak aan Duitsland Decision on the Defence motion on the principle of Non-bis-in-idem, *Prosecutor v. Tadic*, Case No. IT-94-1-T, T. Ch., 14 November 1995.

11 Zie persbericht van de aanklager (CC/PIU/314-E) van 8 mei 1998 waarin de intrekking van de aanklachten tegen 14 verdachten wordt aangekondigd.

12 Vergelijk in dit verband de regeling van Regel 11bis, op grond waarvan een zaak voor aanvang van het onderzoek ter zitting kan worden overgedragen aan elke geïnteresseerde staat met rechtsmacht.

van mening is dat het ICTY spoedig zijn werk dient af te ronden.¹³ Op grond hiervan is een zogenoemde *exit strategy* geformuleerd door de President, die afstoting van zaken en strenger toezicht op het aanklagingsbeleid met zich brengt.¹⁴ In het licht van het ICTY als tijdelijke maatregel valt dit te begrijpen, maar de inmenging van de Veiligheidsraad en ook de rechters stuit op principiële bezwaren. Immers, het Statuut garandeert in art. 16 de onafhankelijke positie van de aanklager. Bovendien leidt het tot onwenselijk 'gesleep' met verdachten, die er terecht van uit mochten gaan dat zij door het ICTY berecht zouden worden, met alle (mensenrechtelijke) waarborgen vandien.

Beziet men over de volle breedte het beleid van de aanklager, dan valt daarin de ontwikkeling op van de eerste Tadić-zaak tot de dwingende *exit strategy*. Deze roept vragen op – niet in het minst vanuit een perspectief van rechtsgelijkheid: is Tadić niet het slachtoffer geworden van de eerste scoringsdrift? –, maar is ook weer onvermijdelijk tegen de achtergrond van het experimentele karakter van het Tribunaal. Hierbij moet in ogenschouw genomen worden dat in tegenstelling tot het ICC Statuut het ICTY Statuut nagenoeg geen vervolgingscriteria bevat, noch is er sprake van beleidsregels zoals we die op nationaal niveau kennen.

Volkenrechtelijke en strafrechtelijke verworvenheden

Algemeen

Ontegenzeggelijk heeft het ICTY de ontwikkeling van het internationaal strafrecht alsmede aanpalende rechtsgebieden zoals het humanitair recht in een stroomversnelling gebracht. De regelgeving en jurisprudentie spelen een belangrijke rol in zowel de internationale rechtsorde – bijvoorbeeld bij de onderhandelingen over het ICC – als in de nationale rechtsorde – bijvoorbeeld de ontwikkeling en/of herziening van nationale strafbaarstelling van internationale

13 Zie resoluties 1503 en 1534 van 2003. Belangrijkste element van de 'completion strategy' vindt men in paragraaf 7 van resolutie 1503, op grond waarvan het onderzoek in 2004 dient te zijn afgerond, alle processen in eerste aanleg in 2008 en alle beroepszaken in 2010.

14 Vergelijk de nieuwe Regel 28 (A). Ingevolge deze regel kunnen de rechters aanklachten toetsen aan het criterium 'most senior leaders suspected of being most responsible'.

misdrijven en de berechting daarvan.¹⁵ Het gezag dat aan deze jurisprudentie wordt toegekend is groot, groter ook dan de kwalitatief mindere jurisprudentie van het Rwanda Tribunaal en het Speciale Hof voor Sierra Leone. Voor de algemene aanvaarding van deze jurisprudentie is de kwaliteit alleen niet doorslaggevend. Minstens zo belangrijk is het vinden van een juiste balans tussen 'judicial activism' en 'judicial restraint'. Het Tribunaal is daarin over het algemeen goed geslaagd. Zoals al aangegeven is een actieve houding van rechters absolute noodzaak in het licht van de imperfecte staat waarin het internationaal strafrecht verkeerde en nog immer verkeert. Tegelijkertijd zal een te actieve houding, bijvoorbeeld in de vorm van het onaanvaardbaar uitbreiden van de volkenrechtelijke strafbaarheid, op verzet stuiten. Een treffend voorbeeld van een goedgevonden balans is een uitspraak in de Blaškić-zaak, waarin de rechters zich dienden uit te spreken over de reikwijdte van de samenwerkingsverplichting voor staten.¹⁶ In een evenwichtige uitspraak stelde de Kamer van Beroep de absolute samenwerkingsverplichting vast, maar verklaarde eveneens dat het Tribunaal ook rekening moest houden met de legitieme belangen van staten. Hieronder volgen enige selectieve beschouwingen over belangrijke volkenrechtelijke en strafrechtelijke verworvenheden.

Volkenrechtelijk

In algemene zin ligt de belangrijkste bijdrage van het Tribunaal in de ontwikkeling van het internationaal strafrecht als volkenrechtelijke rechtsbron. Daarmee heeft het ook bijgedragen aan de ontwikkeling van de inhoudelijke statelijke verplichtingen op het terrein van de mensenrechten en het internationaal humanitair recht. Vooral op dat laatste gebied is sprake van een levendige jurisprudentie die direct toepasbaar is op 'battlefield reality'.¹⁷ Minder in het oog springt de jurisprudentie die direct of indirect

15 Voor wat Nederland betreft dient te worden gewezen op de Wet Internationale Misdrijven (WIM) en de recent aan de dag gelegde voortvarendheid in de berechting van internationale misdrijven door de rechtbank Den Haag.

16 Judgement on the Request of the Republic of Croatia for Review of the Decision of Trial Chamber II of 18 July 1997, *Prosecutor v. Blaškić*, Case No. IT-95-14-AR108bis, A. Ch., 29 October 1997, in Klip/Sluiter ALC-I-245.

17 Zie bijvoorbeeld de Galić-zaak met belangwekkende bevindingen ten aanzien van de belegering en bombardement van steden: Judgement and Opinion, *Prosecutor v. Galić*, Case No. IT-98-29-T, T. Ch., 5 December 2003.

te maken heeft met het karakter van het ICTY als nieuwe volkenrechtelijke entiteit, met een bijzonder mandaat, en die ligt op het terrein van het internationale institutionele recht. Het Tribunaal heeft vooral in het begin geworsteld met de institutionele kwestie van aard en reikwijdte van de eigen bevoegdheden. Zonder een directe basis in het Statuut, in de vorm van een duidelijke attributie van bevoegdheden, heeft het ICTY zich bevoegdheden toegeëigend zijnde inherent aan het specifieke karakter van een straftribunaal of impliciet in de toepasselijke regelgeving voor een effectief functioneren (Sarooshi, 1998);¹⁸ het gaat dan om bevoegdheden die niet expliciet zijn toegekend, maar wel nodig zijn voor het behoorlijk functioneren van het Tribunaal. Als voorbeeld kan men noemen het 'in contempt' houden (minachting van het hof) van individuen die geen gehoor geven aan rechterlijke bevelen, of zich anderszins 'minachtend' ten opzichte van het hof opstellen.¹⁹ Het uitoefenen van deze 'impliciete bevoegdheden' paste goed in de vergaande delegatiegedachte achter het door de Secretaris-Generaal ontworpen Statuut. Wel kan men zich afvragen of de rechters vanuit de optiek van het (strafvorderlijke en strafrechtelijke) legaliteitsbegin- sel niet beter hadden kunnen anticiperen op hetgeen nodig is in het kader van internationale strafrechtspleging en daartoe voorzieningen treffen in de Rules of Procedure and Evidence. De kwestie bijvoorbeeld van contempt had men zeer wel kunnen voorzien en eerder duidelijk kunnen regelen.

Vanuit internationaal institutioneel perspectief is ook de positionering van het ICTY als supranationaal tribunaal van belang geweest. In de al genoemde Blaškić-zaak verwierp het ICTY de opvatting van Kroatië dat het ICTY niet anders was dan enig andere buitenlandse rechtbank en derhalve in een gelijkwaardige, horizontale relatie tot Kroatië stond.²⁰ De Kamer van Beroep stelde daar tegenover dat, als gevolg van de oprichting door de Veiligheidsraad en het specifieke mandaat, het ging om een ongelijke, verticale relatie, met vérstreckende gevolgen voor de samenwerkingsverplichting.²¹ Deze

18 Zie onder andere Decision on the Defence Motion for Interlocutory Appeal on Jurisdiction, *Prosecutor v. Tadić*, A. Ch., Case No. IT-94-1-AR72, 2 October 1995 (Tadić (1995) I ICTY JR 353), in Klip/Sluiter ALC-I-33, en Judgement on the Request of the Republic of Croatia for Review of the Decision of Trial Chamber II of 18 July 1997, *Prosecutor v. Blaškić*, Case No. IT-95-14-AR108bis, A. Ch., 29 October 1997, in Klip/Sluiter ALC-I-245.

19 Ibid.

20 Zie supra noot 16.

21 Ibid.

positionering werd algemeen aanvaard, inclusief door de getroffen staat zelf, Kroatië – hetgeen het gezag van het Tribunaal tekent – en staat nog altijd model voor de ideale (samenwerkings)relatie tussen staten en internationale straftribunalen.

Aan de bijzondere positie van het ICTY verwant is de jurisprudentie ten aanzien van staats- en andere immuniteiten. Terwijl in een relatie tussen gelijke staten het volkenrecht zich verzet tegen berechting van een zittend nationaal staatshoofd,²² ligt dat anders in een verticale relatie. Dan wordt uitgegaan van de volkenrechtelijke suprematie van het internationaal straftribunaal, naar blijkt uit de aanklacht tegen Milošević, op het moment dat hij nog in functie was als president.²³ Terwijl volkenrechtelijke immuniteiten niet van toepassing zijn op van volkenrechtelijke misdrijven verdachte personen die terechtstaan voor een internationaal straftribunaal, liggen de zaken genuanceerder voor getuigen. Het ICTY erkende bijvoorbeeld een absolute volkenrechtelijke immuniteit voor medewerkers van het Rode Kruis – vanwege het belang van hun specifieke werk –, die dus niet als getuigen voor het Hof dienen te verschijnen.²⁴

Strafrechtelijk

Op materieel strafrechtelijk terrein is veel en belangrijk werk verzet, gelet op de beperkte volkenrechtelijke basis ter vaststelling van algemene leerstukken van het materiële internationaal strafrecht. Hierbij dient in ogenschouw genomen te worden dat de Neurenbergse en Tokiose ervaringen vele hiaten en tekortkomingen bevatten, dat – zoals al gezegd – het Statuut van het ICTY zeer beperkt is en dat de internationale verdragen waarin misdrijven zoals genocide zijn vervat geen bepalingen bevatten omtrent deelnemingsvormen, schuld- en strafuitsluitingsgronden en strafmaat. In wezen is er veelal sprake van rechtsvorming op dit terrein in plaats van rechtsvinding.

22 Vergelijk Britse Pinochet-zaak (R. v. Bow Street Metropolitan Stipendiary Magistrate and others, ex parte Pinochet Ugarte, Decision of the House of Lords dated 24 March 1999, [2000] 1 AC 147, [1999] 2 All ER 97, [1999]).

23 Zie Decision on Review of Indictment and Application for Consequential Orders, *Prosecutor v. Milošević and others*, Case No. IT-99-37-I, Judge Hunt, 24 May 1999, in Klip/Sluiter, ALC-III-39 en afwijzing van het immuniteitsargument in Decision on Preliminary Motions, *Prosecutor v. Milošević*, Case No. IT-99-37-PT, T. Ch. III, 8 November 2001.

24 Zie Decision on the Prosecution Motion under Rule 73 for a Ruling concerning the Testimony of a Witness (ex parte confidential), *Prosecutor v. Simić and others*, Case No. IT-95-9-T, T. Ch., 27 July 1999.

Toch houden de rechters vast aan rechtsvinding, hetgeen begrijpelijk is in het licht van de rechterlijke taak die zich daartoe dient te beperken en de eisen van het strafrechtelijke legaliteitsbeginsel. Het resultaat daarvan is echter dat op vele *trouvailles* het predikaat 'internationaal gewoonterecht' wordt geplakt. Dit is problematisch omdat de claims op regels van gewoonterechtelijke aard niet worden gestaafd met overtuigend bewijs van statenpraktijk en *opinio iuris*. Voordat er sprake is van een regel van internationaal gewoonterecht moet er sprake zijn van een wijdverbreide en uniforme statenpraktijk, die het gevolg moet zijn van een rechtelijke overtuiging. Niet alleen ontbreekt veelal een uniforme statenpraktijk – nationale strafrechtstelsels verschillen nu eenmaal sterk –, maar de praktijk is zeker niet het gevolg van een rechtelijke overtuiging; zij is vaak toevallig zo gegroeid. Beter ware het voor de rechtsvinding aansluiting te zoeken bij algemene beginselen van strafrecht als volkenrechtelijke rechtsbron in plaats van het internationale gewoonterecht. Uitgangspunt dient te zijn dat het imperfecte stelsel van internationaal materieel strafrecht aanvulling verdient met breed gedeelde regels op dat terrein, en algemene rechtsbeginselen passen hier het beste bij.

In dit licht is de kwestie van deelnemingsvormen wellicht illustratief. De statutaire vormen van aansprakelijkheid in het statuut beperken zich tot plannen, uitlokken, opdracht geven tot, plegen en medeplichtigheid tot het plegen van misdrijven.²⁵ Specifiek genoemd staat de bevelsverantwoordelijkheid voorts als aparte vorm van aansprakelijkheid in art. 7 lid 3 van het Statuut. De vraag rees in de Tadić-zaak in hoeverre ook deelname aan een misdadig plan tot het plegen van een van de misdrijven in het statuut, beter bekend in de Engelse benaming van 'joint criminal enterprise', tot aansprakelijkheid dient te leiden.²⁶ De Kamer van Beroep zag in de joint criminal enterprise terecht een belangrijk middel om strafrechtelijk grip te krijgen op 'groepsgeweld', waarin niet alle deelnemers als plegers kunnen worden beschouwd maar wel een belangrijk aandeel vormen in de gepleegde misdrijven; men kan bijvoorbeeld denken aan het instandhouden van martelingen in detentiecentra. Voordeel van de joint criminal enterprise ligt in de aansluiting bij de specifieke context waarin internationale misdrij-

25 Art. 7 (1) ICTY Statuut.

26 Judgement, *Prosecutor v. Tadic*, Case No. IT-94-1-A, A. Ch., 15 July 1999.

ven worden gepleegd, waarbij vele individuen betrokken zijn en het voorkomen dat op een lagere aansprakelijkheidsvorm moet worden teruggevallen, namelijk de medeplichtigheid. Statutair wordt de joint criminal enterprise opgevat als vallende onder de aansprakelijkheidsvorm 'plegen'.

Sinds Tadić heeft de JCE-aansprakelijkheidsvorm een grote vlucht genomen. Zo hebben de rechters in de jurisprudentie drie subcategorieën ontwikkeld van JCE en is vanaf 2000 de JCE-aansprakelijkheidsvorm de meest toegepaste vorm van beschuldiging.²⁷ Dit heeft alles te maken met de focus op militaire en politieke leiders in het vervolgingsbeleid, die veelal ver van de 'crime scene' opereren, zich moeilijk in de statutaire deelnemingsvormen laten vangen en voor wie het verwijt van medeplichtigheid als te zwak wordt beschouwd. Ook in de Milošević-zaak stond JCE centraal.²⁸

Hoewel de ontwikkeling van de JCE een belangrijke bijdrage vormt in de ontwikkeling van de internationale strafrechtelijke aansprakelijkheid en de rechters bewondering verdienen voor hun voortvarende en constructieve aanpak, is er ook een keerzijde, die hieronder aan de orde komt en die in het bijzonder betrekking heeft op de grenzen van de strafrechtelijke aansprakelijkheid naar internationaal recht. Ten aanzien van het internationale strafprocesrecht zijn de ontwikkelingen eveneens spectaculair, al is het maar omdat de rechters hier nadrukkelijk een rechtsvormende taak hebben gekregen (zie art. 15 ICTY Statuut). De omvang van de ontwikkelingen op dit terrein blijkt deels uit de cijfers: maar liefst 36 maal hebben de rechters tot op heden (april 2006) de procedure- en bewijsregels gewijzigd. De grondslag van het procesrecht van het ICTY ligt voornamelijk in

27 Zie verder Judgement, *Prosecutor v. Simić*, Case No. IT-95-9-T, T. Ch. II, 17 October 2003, Judgement, *Prosecutor v. Krnojelac*, Case No. IT-97-25-T, T. Ch. I, 15 March 2002, Judgement, *Prosecutor v. Kvočka*, Case No. IT-98-30/1-T, T. Ch. I, 2 November 2001, Judgement, *Prosecutor v. Kvočka*, Case No. IT-98-30/1-A, A. Ch., 28 February 2005, Judgement, *Prosecutor v. Brđanin*, Case No. IT-99-36-T, T. Ch. I, 1 September 2004, Judgement, *Prosecutor v. Krstić*, Case No. IT-98-33-T, T. Ch. I, 2 August 2001, Judgement, *Prosecutor v. Krstić*, Case No. IT-98-33-A), A. Ch., 19 April 2004.

28 Zie bijvoorbeeld de geamendeerde Bosnië-aanklacht, paragrafen 5 en 6: (5) 'Committed' in this indictment refers to participation in a joint criminal enterprise as a co-perpetrator. (6) Slobodan MILOSEVIC participated in the joint criminal enterprise as set out below. The purpose of this joint criminal enterprise was the forcible and permanent removal of the majority of non-Serbs, principally Bosnian Muslims and Bosnian Croats, from large areas of the Republic of Bosnia and Herzegovina (hereinafter referred to as 'Bosnia and Herzegovina'), through the commission of crimes which are in violation of Articles 2, 3, 4 and 5 of the Statute of the Tribunal.

de Angelsaksische procescultuur, ook wel 'common law' genoemd, die dient te worden onderscheiden van de continentale, 'civil law' traditie op dit terrein. De reden hiervoor is in formele zin gelegen in de ervaringen van de Neurenberg en Tokio Tribunalen, die ook voornamelijk common law-procesrecht toepasten, alsmede in de belangrijke rol van de Amerikanen bij de vormgeving van het ICTY-procesrecht (Morris en Scharf, 1995, p. 177). Een inhoudelijke visie, in de zin van het meest passende procesmodel voor het ICTY als *internationaal* straftribunaal, ontbreekt echter. De gememoreerde elementen van het continentale model in het ICTY-procesrecht – te weten het flexibele bewijsrecht (vanwege de afwezigheid van een jury), het verbod op plea bargaining, en de mogelijkheid tot zelfstandige bewijsgaring door de rechters –²⁹ lijken eerder ingegeven door het belang van herkenning van dit stelsel in het internationale procesrecht dan door het verlangen naar een effectief en innerlijk consistent systeem. Bovendien moet men erkennen dat het ideaal van een convergentiemodel niet de gewenste resultaten oplevert, omdat de processen te lang duren of – als gevolg van een schuldbe-kentenis – in het geheel niet plaatsvinden.³⁰ Hierna meer hierover. Als positief wil ik twee elementen van de procesgang beoordelen. In de eerste plaats zijn er de mensenrechten. Het ICTY en andere vormen van internationale strafrechtspraak fungeren als vervanging van de gebruikelijke nationale fora en hebben als zodanig ook een voorbeeldfunctie. In dat licht bezien is het naleven van het internationale mensenrechtencorpus een absolute vereiste. Na een ongelukkige start – waarin ICTY-rechters een soepelere naleving van de mensenrechten voorstelden vanwege een grotere gelijkennis met een militaire dan een civiele rechter –³¹ kenmerkt het procesrecht zich over het algemeen door een strikte naleving die soms verder gaat dan mensenrechtelijk gezien vereist is en zich

29 Zie in deze zin het eerste jaarlijkse rapport van het ICTY (Report of the International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law committed in the Territory of the former Yugoslavia since 1991 (UN Doc. A/49/342 and UN Doc. S/1994/1007, 29 August 1994). Opmerkelijk is het dat van het verbod op plea bargaining in de praktijk weinig is te merken, naar blijkt uit de vele zaken die zijn geëindigd middels een 'plea agreement'.

30 Gelijk het Amerikaanse strafproces betekent een bekentenis bij het ICTY dat daarmee het rechtsgeding eindigt; men gaat dan ook vrij snel over naar de straftoemtingsprocedure.

31 Decision on the Prosecutor's Motion Requesting Protective Measures for Victims and Witnesses, *Prosecutor v. Tadić*, Case No. IT-94-1-T, T. Ch. II, 10 August 1995 (Tadić (1995) I ICTY JR 123), in Klip/Sluiter ALC-1-155.

ook uitstrekt over proceshandelingen door nationale autoriteiten.³² Opmerkelijk is de belangrijke rol die het EVRM als regionaal verdrag in het procesrecht van het ICTY speelt.

Een tweede positief element van het procesrecht – hoewel het ook grotendeels verantwoordelijk is voor de lange procesduur – betreft de grote transparantie. De Angelsaksische procescultuur is nu eenmaal veel toegankelijker dan de onze vanwege het – mondeling – presenteren van al het bewijs ter zitting. Zeker in het kader van internationale waarheidsvinding is dat een groot goed dat niet licht mag worden opgeofferd ten faveure van een snellere procesgang. Het maakt immers mogelijk dat de processen inhoudelijk goed te volgen zijn en onderworpen zijn aan toezicht, niet in het minst door de inwoners van het voormalig Joegoslavië.³³

Punten van zorg

De onderstaande punten van kritiek op het functioneren van het ICTY vormen een selectie en doen wellicht ook geen recht aan de problemen waarmee het ICTY zich in de praktijk geconfronteerd ziet. Als zodanig is de kritiek dan ook voornamelijk bedoeld ter lering voor de toekomst.

Het ICTY is onvoldoende in staat gebleken te anticiperen op toekomstige ontwikkelingen en lijkt op bepaalde punten achter de feiten aan te lopen. Een treffend voorbeeld is de inmiddels ontwikkelde praktijk van vervroegde invrijheidstelling nadat twee derde van de straf ten uitvoer is gelegd.³⁴ Dat dit de praktijk is, weten de rechters pas sinds kort. Met andere woorden, de eerste vonnissen zijn geveld zonder deze wetenschap; men kan zich voorstellen – zoals ook de praktijk in Nederland is – dat het voor de straftoemeting onontbeerlijk is vooraf te weten hoe lang de veroordeelde effectief dient ‘te zitten’.

32 Zie Decision on Zdravko Mucić's Motion for the Exclusion of Evidence, *Prosecutor v. Delalić and others*, Case No. IT-96-21-T, T. Ch. Ilquater, 2 September 1997, in Klip/Sluiter ALC-I-227 en Decision, *Prosecutor v. Barayagwiza*, Case No. ICTR-97-19-AR72, A. Ch., 3 November 1999, in Klip/Sluiter, ALC-II-129.

33 Dat het ICTY er onvoldoende in is geslaagd deze mensen te bereiken heeft te maken met de grote afstand tussen het Tribunaal en het voormalig Joegoslavië alsmede het gebrekkige outreach-programma.

34 Vergelijk art. 28 ICTY Statuut dat procedure regelt inzake vervroegde invrijheidstelling en gratie, maar niet rept over voorwaarden en termijnen.

Kritiek is er voorts ook op de kwaliteit van de rechtsvinding door de rechters, vooral als het gaat om het internationaal gewoonterecht. Zoals al eerder vermeld, spelen twee problemen de rechters hier parten. In de eerste plaats wordt het gehele internationale strafrecht gekenmerkt door een gebrek aan statenpraktijk, omdat zowel de wetgevende als rechtsprekende activiteiten uiterst beperkt zijn. Het tweede probleem is dat voorzover er een statenpraktijk is, het nog maar de vraag is in hoeverre deze praktijk voortkomt uit de overtuiging van een rechtsplicht (het tweede element van gewoonterecht). Men zou reëel moeten zijn door vast te stellen dat het nationale strafrecht, ook waar dat handhaving van het volkenrecht betreft, zijn grondslag vindt in nationale overtuigingen en keuzes en derhalve weinig tot niets te maken heeft met internationaal gewoonterecht. Het valt wellicht te begrijpen dat de ICTY-rechters in de moeilijke taak van rechtsvinding elke strohalm vastgrijpen om het imperfecte internationaal strafrecht aan te vullen, maar ze bewijzen de ontwikkeling van het internationaal recht en dus ook het internationaal strafrecht geen dienst met ongefundeerde claims op gewoonterechtelijke regels.

Daaraan kleef immers een tweetal bezwaren. Ten eerste stuiten dergelijke claims op het legaliteitsbeginsel, dat volgens de Secretaris-Generaal van de VN een prominente plaats in het functioneren van het ICTY dient in te nemen. Daarnaast kan het het gezag van het ICTY op termijn ondermijnen als volkenrechtelijke rechter, indien de volkenrechtelijke onderbouwing van bevindingen tekortschiet. Mijn voorkeur gaat uit – zoals al vermeld – naar een voorzichtiger gebruik van het internationaal gewoonterecht. In plaats daarvan zouden de rechters het internationale strafrecht moeten aanvullen met gedeelde beginselen van het straf- en strafprocesrecht, die ook als volkenrechtelijke rechtsbron gelden.

Naar mijn opvatting zal een voorzichtiger rechtsvinding ook kunnen bijdragen aan de weerlegging van een tweede punt van kritiek. Dit betreft de bewaking van de grenzen aan internationale strafrechtelijke aansprakelijkheid. De ICTY-jurisprudentie kenmerkt zich door het oprekken van en het zoeken naar de grenzen van aansprakelijkheid. Als een van de belangrijkste voorbeelden geldt ongetwijfeld de invulling van art. 3 ICTY Statuut in de Tadić-zaak, toen de Kamer van Beroep de verwijzing naar 'laws and customs of war' interpreteerde als alle ernstige schendingen van het humanitair oorlogsrecht, voorbijgaand aan de vraag of de internationale

gemeenschap hiervoor individuele strafrechtelijke aansprakelijkheid beoogde.³⁵ Eerder heb ik al gewezen op de ontwikkeling van joint criminal enterprise; veelzeggend is het dat in Tribunaal-kringen gekscherend ook wel wordt gesproken over de JCE-afkorting als 'just convict everyone'.

Het probleem in het opzoeken van de grenzen van de strafrechtelijke aansprakelijkheid zit hem uiteraard in het legaliteitsbeginsel. Dit vindt in het internationaal strafrecht niet dezelfde strikte toepassing als in het nationale strafrecht (zie uitgebreid Boot, 2002). De gedachte is dat bij zulke ernstige misdrijven het voor de pleger overduidelijk moest zijn dat het gedrag niet door de beugel kon. Maar geldt dat nog wel indien we de grenzen steeds meer opzoeken? In de context van het Speciale Hof voor Sierra Leone verwoordde rechter Robertson het treffend toen hij over de interpretatie van oorlogsmisdrijven verweekeld was met zijn collegae: 'indien wij het er al niet over eens zijn, hoe kunnen we dan van de verdachte verwachten dat hij op de hoogte was van de strafbaarheid van zijn handelen?'³⁶ Waar de ICTY-rechters wellicht wat overmoedig zijn op het terrein van het materiële internationale strafrecht, is de kritiek dat zij juist te voorzichtig zijn ten aanzien van het procesrecht. De gang van zaken in de Milošević-zaak is illustratief voor de problemen, zij het dat we de duur van dat proces ook in het juiste perspectief van die complexe zaak moeten plaatsen.³⁷ Hoe dan ook, de processen duren over het algemeen te lang. Oplossingen zijn nu moeilijk aan te dragen omdat het procesrecht in deze fase van het ICTY niet rigoureus gewijzigd kan worden. Het probleem ligt aan de basis, namelijk dat aansluiting is gezocht bij bestaande modellen, lees het Amerikaanse, zonder dat goed is gereflecteerd over de specifieke behoeften van het internationale strafproces. Men kan zich voorstellen dat transparantie belangrijk is, maar dat tegelijkertijd zulks

35 Zie beslissing 2 oktober 1995, supra noot 3 en Fenrick (1997) die zijn verbazing heeft uitgesproken over deze vergaande interpretatie.

36 Decision on Preliminary Motion based on Lack of Jurisdiction (Child Recruitment), *Prosecutor v. Norman*, Case No. SCSL-2004-14-AR72(E), A. Ch., 31 May 2004, Dissenting Opinion of Justice Robertson.

37 Daarbij moet benadrukt worden dat de lange duur heeft te maken met de bijzondere omvang van deze strafzaak alsmede de gezondheid van de verdachte. De rol van de proceshouding van de verdachte – hij wil geen advocaat, maar verdedigde zichzelf – wordt schromelijk overdreven. Immers, ook met (verplicht toegewezen) advocaat zou het proces herhaaldelijk onderbroken moeten worden vanwege de gezondheid van de verdachte; te allen tijde heeft de verdachte namelijk het recht om bij zijn eigen proces aanwezig te zijn, tenzij hij zich misdraagt in de rechtszaal.

niet mag resulteren in een uitzonderlijk lange procesduur. Een beter evenwicht had gevonden kunnen worden door een grotere rechterlijke rol tijdens het vooronderzoek, bijvoorbeeld in de vorm van onze rechter-commissaris. Een deel van het tijdrovende getuigenonderzoek zou dan bij de 'RC van het ICTY' kunnen plaatsvinden. In de huidige constellatie van het ICTY-procesrecht stuit het indienen van geschreven getuigenverklaringen als bewijs terecht op bezwaren. Niet alleen is de wederpartij niet in staat de getuige te onderwerpen, maar het betreft verklaringen die door een van de partijen zijn opgenomen, als gevolg waarvan men vraagtekens kan zetten bij de betrouwbaarheid.

De problematiek van het ICTY-procesrecht staat thans boven aan de agenda (Nice en Vallière-Roland, 2005). Het ICC kan daar zijn voordeel mee doen, zij het dat we moeten afwachten in hoeverre de ICC Pre-Trial Chamber daadwerkelijk een belangrijke rol in het vooronderzoek kan en zal spelen. Evenzo interessant is het de ontwikkeling van het speciale 'Cambodja Tribunaal' te volgen waar het nationale strafprocesrecht, inclusief *juge d'instruction* (onderzoeksrechter), van toepassing is, tenzij het internationaal strafprocesrecht zich er tegen verzet. Het kan de aanzet zijn voor een grondige herziening van het internationaal strafprocesrecht.

Afsluitende opmerkingen

Nu het einde van het ICTY in zicht is – in 2010 dienen alle processen te zijn afgerond, inclusief hoger beroep – komt het moment van een algemeen oordeel ras dichterbij. Ik zet me af tegen een oordeel gebaseerd op een enkel proces (Milošević) of het ontbreken daarvan (vooralsnog Karadžić en Mladić). Het is alleen fair het Tribunaal af te rekenen waarvoor het direct zelf verantwoordelijkheid draagt en daarbij ook rekening te houden met de unieke wijze van oprichting en de moeilijke omstandigheden. In dat licht bezien is elke vergelijking met nationale strafrechtelijke stelsels thans nog onredelijk. De bijdrage van het ICTY aan de ontwikkeling en verwezenlijking van het internationaal strafrecht is groot. Kwaliteit wordt over het algemeen gekoppeld aan een strafrechtelijk en volkenrechtelijk adequaat evenwicht tussen 'judicial activism' en 'judicial restraint'. Tot op de dag van vandaag is het ICTY het meest gezaghebbende internationaal strafrechtelijk forum. Vooral op het terrein van het materiële interna-

tionale strafrecht zijn de bijdragen uniek en ook noodzakelijk geweest, bezien vanuit de vele hiaten binnen dat rechtsgebied. Het is vooral dankzij het ICTY dat thans gesproken kan worden van een relatief volwassen stelsel, met inmiddels de eigen leerstukken, waar strafrecht en volkenrecht elkaar treffen. Dit is nog lang niet aan de orde voor wat betreft het internationale strafprocesrecht, en dat valt het ICTY aan te rekenen. De ervaringen met de procesgang leert dat de ICTY-rechters weliswaar bijzonder actief zijn geweest – gelet op de aanvaarding en veelvuldige wijziging van de procedure- en bewijsregels – maar dat zulks niet heeft geresulteerd in een consistent en werkbaar stelsel. Na het ICTY ligt de belangrijkste uitdaging van het internationaal strafrecht dan ook niet zo zeer in het materiële als wel in het procedurele gedeelte daarvan.

Literatuur

Boot, M.

Nullum crimen sine lege and the subject matter jurisdiction of the International Criminal Court; genocide, crimes against humanity, war crimes

Intersentia, Antwerpen 2002

Fenrick, W.J.

International humanitarian law and criminal trials

Transnational law & contemporary problems, 7^e jrg., nr. 1, 1997, p. 23-43

Forsythe, D.P.

Politics and the international tribunal for the former Yugoslavia

Criminal law forum, 5^e jrg., nrs. 2-3, 1994, p. 401-422

Fox, H.

The objections to transfer of criminal jurisdiction to the UN Tribunal

International and comparative law quarterly, 46^e jrg., april 1997, p. 434-442

Hebel, H. von

An international tribunal for the former Yugoslavia; an act of powerlessness or a new challenge for the international community?

Netherlands quarterly of human rights, 1993, p. 437-456

Morris, V., M.P. Scharf

An insider's guide to the international criminal tribunal for the former Yugoslavia

Irvington-on-Hudson (NY), Transnational Publishers, Inc., 1995

Nice, G., P. Vallière-Roland

Procedural innovations in war crimes trials

Journal of international criminal justice, 3e jrg., nr. 2, 2005, p. 358-362

Sarooshi, D.

*The powers of the United Nations
International Criminal Tribunals*

In: Max Planck Yearbook of
United Nations Law, 1998,
p. 141-167

Sluiter, G.

*International criminal adju-
dication and the collection of
evidence; obligations of states*
Antwerpen, Intersentia, 2002

Waart, P. de

*Veiligheidsraad onbevoegde
vrederechter*
VN Forum 6, 1993, p. 1-3

Het Rwanda Tribunaal: waardevolle exercitie of weggegooid geld?

L.J. van den Herik*

De grootschalige misdrijven in Darfur, in het westen van Soedan, en de voortdurende roep om krachtiger internationaal optreden onder andere van de Speciale Afgezant voor Soedan, Jan Pronk, doen maar al te zeer denken aan de genocide in Rwanda in 1994 en de inertie van de internationale gemeenschap destijds. Pas twee maanden na het begin van de genocide in Rwanda gebruikte de VN Veiligheidsraad in een resolutie daadwerkelijk het woord 'genocide' uit angst dat dit woordgebruik een juridische of in ieder geval morele verplichting om op te treden met zich mee zou brengen. En pas aan het eind van de genocide, toen er al honderdduizenden slachtoffers waren gevallen, autoriseerde de Veiligheidsraad Frankrijk en andere landen om een zogenoemde humanitaire operatie te ondernemen, *Opération Turquoise*. De waarderings van deze missie zijn zeer gemengd. In een Frans parlementair rapport wordt de nadruk gelegd op de 17.000 Tutsi die door deze missie zijn gered. Echter, in een rapport van de Organisatie van Afrikaanse Eenheid werd gesteld dat Frankrijk in de door haar ingestelde veiligheidszone wapens aan de moordenaars had verstrekt en bovendien dat de *génocidaires* via deze zone naar de Democratische Republiek Congo hadden kunnen vluchten. Na afloop van de Rwandese genocide richtte de VN Veiligheidsraad op verzoek van Rwanda een speciaal *ad hoc* straftribunaal op, zoals ook gebeurd was voor het voormalig Joegoslavië. Thans heeft de VN Veiligheidsraad de zaak-Darfur doorverwezen naar het permanente Internationale Strafhof in Den Haag. De vraag is wat het Internationale Strafhof kan leren van het Rwanda Tribunaal. Meer in het algemeen werpt de vraag zich op of het nu werkelijk nodig is dat dure internationale tribunaal zich ver weg van de plaats van het delict bezighouden met de berechting van de daders en of het niet de voorkeur zou genieten als de rechtspleging ter plaatse wordt verricht.

* Dr. Larissa van den Herik is universitair docent internationaal publiekrecht aan de Universiteit Leiden.

Om die vragen te beantwoorden, wordt in deze bijdrage het Rwanda Tribunaal nader beschouwd. Na een beknopte beschrijving van de situatie in Rwanda die leidde tot oprichting van het Tribunaal en een kort overzicht van de belangrijkste resultaten van het Rwanda Tribunaal tot dusver, wordt ingegaan op het 'peace versus justice'-debat, en meer specifiek de vraag of onderzoek naar bepaalde personen en misdrijven nodig en opportuun is of juist een gevaar voor de vrede en stabiliteit in Rwanda. Vervolgens komt de afrondingsstrategie aan de orde, die het Rwanda Tribunaal op verzoek van de VN Veiligheidsraad heeft opgesteld. Een onderdeel van die strategie is om bepaalde zaken door te verwijzen naar nationale rechtbanken. Als dit nu mogelijk blijkt, waarom is dat dan niet van meet af aan gedaan? Een beschouwing van bovenstaande vragen leidt tot een conclusie aangaande de bredere vraag of internationale dan wel nationale rechtspleging de voorkeur zou moeten genieten als het gaat om de berechting van internationale misdrijven.

De aanloop tot de oprichting van het Rwanda Tribunaal: een genocide voltrekt zich¹

Het neerschieten van het presidentiële vliegtuig op 6 april 1994, waarbij de Rwandese president Habyarimana omkwam, wordt alom gemarkeerd als het beginpunt van de genocide op de Tutsi-bevolking van Rwanda. De algehele situatie in Rwanda was echter al onrustig sinds 1 oktober 1990, toen de RPF, een door Tutsi's gedomineerd rebellenleger uit Uganda, Rwanda binnenviel. Vier jaar lang heerste er af en aan een oorlog tussen het Rwandese leger en de RPF. De belangrijkste politieke speerpunten van het RPF waren het bewerkstelligen van democratie in Rwanda en het realiseren van de mogelijkheid voor de Tutsi-diaspora om terug te keren naar Rwanda. Binnen Rwanda voltrokken zich in de jaren na 1990 ook belangrijke ontwikkelingen op het politieke toneel met de overgang

1 Zie voor een uitgebreidere beschrijving van de genocide en de aanloop daartoe: Filip Reyntjens, *L'Afrique des Grands Lacs en crise; Rwanda, Burundi, 1988-1994*, Parijs, Karthala, 1994; Jordane Bertrand, *Rwanda, le piège de l'histoire; l'opposition démocratique avant le génocide (1990-1994)*, Parijs, Karthala, 2000; Gerard Prunier, *The Rwanda crisis 1959-1994; history of a genocide*, Londen, Hurst and Company, 1997 (2e druk); Alison Des Forges, *Leave none to tell the story; genocide in Rwanda*, New York, Human Rights Watch, 1999.

van een één-partij-systeem naar een meer democratisch multi-partij-systeem. In 1993 werd in Arusha (Tanzania) een vredesakkoord gesloten tussen de RPF en Rwanda. Hierin werd afgesproken dat een overgangsregering gevormd zou worden waar ook de RPF zitting in zou hebben en dat de RPF in het Rwandese leger geïntegreerd zou worden. De VN-vredesmacht Unamir zou toezien op de implementatie van het akkoord. Hutu-hardliners uit het kamp van president Habyarimana waren echter fel gekant tegen het akkoord en wilden dan ook niet dat dit ingevoerd werd. In april 1994 werden nieuwe besprekingen gehouden in Arusha over de implementatie van het akkoord. De Rwandese president keerde niet meer terug van deze besprekingen. Zijn vliegtuig werd nabij Kigali neergeschoten. Direct hierna begonnen de moordpartijen in Rwanda, waarbij gematigde Hutu-opponenten, zoals de toenmalige premier Agathe Uwilingiyimana, werden uitgeschakeld door de Hutu-extremisten; tegelijkertijd richtten de moordpartijen zich op de Tutsi's en kregen de moorden die zich uitspreidden over het hele land een genocidaal karakter. De genocide duurde tot half juli 1994, toen de RPF de macht in Rwanda overnam en de *génocidaires* vluchtten naar de Democratische Republiek Congo en andere oorden.

Resultaten van het Rwanda Tribunaal tot dusver

Tijdens de genocide deed de internationale gemeenschap nagenoeg niets. In rapporten van na de genocide is de internationale gemeenschap wel min of meer aan de schandpaal genageld hiervoor, maar niet alle actoren hebben daadwerkelijk hun morele of politieke verantwoordelijkheid erkend.² De huidige situatie in Darfur doet de vraag rijzen of de internationale gemeenschap als zodanig wel enige les getrokken heeft uit Rwanda en uit de dikke rapporten die daarna zijn opgesteld.

Direct na de genocide verzocht de nieuwe Rwandese regering om de instelling van een internationaal ad hoc straftribunaal à la het Joegoslavië Tribunaal. Dit kon de VN Veiligheidsraad natuurlijk niet weigeren en op 8 november 1994 werd de resolutie aangenomen

2 Zie bijvoorbeeld *Rapport d'information sur les opérations menées par la France, d'autres pays et l'ONU au Rwanda entre 1990 et 1994*, Tome 1, Rapport No. 1271, te vinden via: www.assemblee-nationale.fr.

waarmee het Rwanda Tribunaal officieel een feit werd. Rwanda, dat opmerkelijk genoeg in de Veiligheidsraad zat in 1994 (dus ook tijdens de genocide!), stemde tegen de resolutie. Deze tegenstem werd gemotiveerd met onvrede over onder andere de onmogelijkheid om de doodstraf op te leggen, het feit dat het Tribunaal niet in Rwanda zetelde, en het feit dat naast genocide en misdrijven tegen de menselijkheid ook oorlogsmisdrijven konden worden vervolgd voor het Tribunaal. Dit was de enige tegenstem en het Tribunaal werd dus wel een feit en begon in 1995 daadwerkelijk te functioneren in Arusha.

De meest opmerkelijke wapenfeiten van het Tribunaal tot dusver zijn zowel juridisch als meer praktisch van aard. Tot de juridische wapenfeiten worden gerekend het feit dat het Tribunaal de eerste internationale veroordeling voor genocide uitsprak, en meer algemeen het feit dat het Tribunaal in zijn rechtspraak het misdrijf genocide vorm heeft gegeven. Zo heeft het Rwanda Tribunaal ook uitdrukkelijk gesteld dat verkrachting een genocidale daad kan zijn. Meer praktische wapenfeiten betreffen de bewerkstelling van het Tribunaal om veel van de hoogst verantwoordelijken te pakken te krijgen, zoals de voormalige premier tijdens de genocide Kambanda, maar belangrijker nog, de man die algemeen wordt gezien als de architect van de genocide, de voormalig Kolonel Bagosora.

Het 'peace versus justice'-debat

Het 'peace versus justice'-debat is voornamelijk gevoerd in de context van het Joegoslavië Tribunaal, aangezien dit Tribunaal werd opgericht terwijl de oorlog nog niet beëindigd was. De stelling van sommige onderhandelaars was dat medewerking van mensen zoals Milošević nodig was om vrede te bewerkstelligen en dat het aanklagen van Milošević hiermee op gespannen voet stond. Hiertegenover stonden de mensen die sterk geloofden in internationale strafrechtspraak, en die deze visie ondersteunden met het devies 'no peace without justice'. Het Statuut van het permanente Strafhof in Den Haag lijkt echter te erkennen dat internationale strafrechtspraak wel degelijk vredesinitiatieven in de weg kan staan en dat de neuzen van het Strafhof en de Veiligheidsraad, het politieke VN-orgaan dat primair verantwoordelijk is voor de internationale vrede, wellicht niet altijd dezelfde kant op zullen staan. In art. 16 van het Statuut

staat namelijk dat de Veiligheidsraad de bevoegdheid heeft om zaken bij het Strafhof weg te houden als het dit nodig acht om de internationale vrede te herstellen of te handhaven. Het Statuut erkent zelfs dat internationale rechtspraak niet noodzakelijkerwijs tot 'justice' hoeft te leiden, aangezien het in art. 53 de aanklager de bevoegdheid geeft af te zien van verder onderzoek of van vervolging 'in the interests of justice'.

Het is de vraag hoe begrippen als vrede en rechtvaardigheid moeten worden uitgelegd in de context van Rwanda. Meer specifiek kunnen twee vragen worden gesteld:

- Is het vanuit overwegingen van rechtvaardigheid wenselijk dat het neerschieten van het presidentiële vliegtuig op 6 april 1994 wordt onderzocht door de aanklager van het Rwanda Tribunaal?
- Is het nodig voor het proces van nationale verzoening dat ook beweerdelijke wandaden van het RPF worden onderzocht en eventueel berecht, of zou dit juist de vrede en stabiliteit in Rwanda in gevaar brengen?

Wat betreft de eerste vraag kan opgemerkt worden dat verdachten al in 2000 in verschillende zaken aan de rechters vroegen om de aanklager te dwingen een onderzoek te starten naar het neerstorten van het vliegtuig om zo vast te stellen wie verantwoordelijk was voor de daad die het startschot bleek te zijn voor de genocide.³ De rechters legden dit verzoek naast zich neer. Zij stelden dat zij geen bevoegdheid hadden om de aanklager op te dragen een onderzoek te starten in bepaalde zaken. Deze beslissingen behoren tot het domein van de aanklager en vallen binnen zijn discretionaire bevoegdheid. De aanklager stelde eerst dat hij een Frans onderzoek naar de kwestie zou afwachten alvorens zelf een onderzoek te starten.⁴ Een paar jaar later echter maakte de aanklager bekend dat hij het vliegtuigincident buiten het mandaat van het Tribunaal vond vallen.⁵ Opvallend genoeg vond deze bekendmaking plaats een paar maanden voor openbaarmaking van het Franse rapport. Nog opvallender is dat het Franse rapport stelde dat de huidige Rwandese president, de RPF-leider Kagame, verantwoordelijk was voor het neerhalen van het

3 Beslissing in de zaak Kabiligi van 1 juni 2000 en beslissing in de zaak Nzirorera van 2 juni 2000.

4 In de zaak Bagilishema, beslissing van 8 juni 2000.

5 Persbericht van Hirondele, 5 februari 2004.

vliegtuig.⁶ Indien dit klopt, zou dat dan ook betekenen dat Kagame daarmee verantwoordelijk is voor de genocide die direct volgde op het neerstorten van het vliegtuig? En hebben de bevindingen van het Franse rapport tot gevolg dat de verantwoordelijkheid van de *génocidaires* minder is, omdat zij niet verantwoordelijk kunnen worden gehouden voor de directe aanleiding tot de genocide? Beide vragen moeten vanuit juridisch perspectief negatief beantwoord worden. Zelfs als Kagame wist dat moordpartijen op Tutsi's zouden volgen op het vliegtuigincident, dan nog is het niet waarschijnlijk dat hij had kunnen voorzien dat de moordpartijen van een dergelijke schaal zouden zijn. Bovendien kan niet worden vastgesteld dat Kagame zelf handelde met de speciale bedoeling die zo kenmerkend is voor het misdrijf genocide, namelijk de intentie om een bepaalde bevolkingsgroep, in dit geval de Tutsi's, uit te roeien. Wat betreft de verantwoordelijkheid van de *génocidaires*, kan gesteld worden dat, ook al zijn zij niet verantwoordelijk voor de directe aanleiding van de genocide, dat niet wegneemt dat zij deze aanleiding gebruik hebben om een reeds geplande genocide in gang te zetten. Bovendien is het voor een veroordeling voor genocide voldoende te bewijzen dat een bepaalde daad is gepleegd met een bepaald oogmerk. Wat voorafging en wat leidde tot deze daad is niet van direct belang voor een strafrechtelijke veroordeling.

Wat betreft de tweede vraag – dienen beweerdelijke RPF-misdrijven ook te worden onderzocht? – kan opgemerkt worden dat het ook hier de verdachten waren die in hun zaken het beleid van de aanklager aan de kaak stelden. De verdachten claimden dat de aanklager er een discriminatoir vervolgingsbeleid op nahield omdat hij alleen Hutu's aanklaagde en geen leden van de RPF die voornamelijk Tutsi waren. Ook deze stelling legden de rechters naast zich neer. De rechters stelden dat de aanklager wel gebonden was aan het non-discriminatiebeginsel, maar dat het aan de verdachte was om aan te tonen dat de aanklager daadwerkelijk gehandeld had op basis van discriminatoire motieven en dat personen in een vergelijkbare situatie als de verdachte niet aangeklaagd werden. Het is terecht dat de rechters zo'n hoge drempel opwerpen en dat zij de primaire bevoegdheid van de aanklager om zijn vervolgingsbeleid te bepalen in zeer grote mate respecteren. Dit betekent echter niet dat er niets aan te merken zou zijn op het vervolgingsbeleid. Gelet op het feit

6 *Le Monde*, 9 maart 2004.

dat het Rwanda Tribunaal ook is opgericht om bij te dragen aan het proces van nationale verzoening en om een eind te maken aan de straffeloosheid en gelet op de stellingen van verschillende autoriteiten dat de RPF zich ook schuldig heeft gemaakt aan internationale misdrijven,⁷ zou het de aanklager niet misstaan serieus onderzoek te doen naar deze beweerdelijke misdrijven van de RPF. Indien hij besluit om niet over te gaan tot vervolging, zou hij de bevindingen van dit onderzoek openbaar moeten maken, net zoals de aanklager van het Joegoslavië Tribunaal een rapport opstelde over de Navo-bombardementen en over zijn beslissing om niet te vervolgen in deze zaak. De vorige aanklaagster van het Rwanda Tribunaal, Carla del Ponte, had zeker de intenties om serieus onderzoek te doen naar beweerdelijke RPF-misdaden.⁸ De huidige aanklager Hassan B. Jallow heeft echter al min of meer aangegeven deze intenties niet te delen.⁹

De afrondingsstrategie

In Resolutie 1503 (2003) drong de VN Veiligheidsraad erop aan dat het Rwanda Tribunaal een afrondingsstrategie zou ontwikkelen zodat het Tribunaal in 2010 gesloten kon worden. In de afrondingsstrategie heeft het Tribunaal de verwachting uitgesproken dat het in totaal zo'n 65 tot 70 individuen zal berechten. Als onderdeel van deze afrondingsstrategie formuleerde de aanklager de intentie om bepaalde zaken over te dragen aan nationale rechtbanken, zowel in Rwanda als in derde landen. De hoogste leiders zouden volgens de strategie nog door het Tribunaal berecht worden, terwijl andere individuen van een lagere status wellicht overgedragen zouden kunnen worden aan nationale rechtbanken.¹⁰ De aanklager sprak hierbij de voorkeur uit om zaken over te dragen aan Afrikaanse landen waar de verdachten een nieuwe verblijfplaats hadden gevonden, alhoewel hij onderkende dat dit juridische en praktische problemen

7 Zie *VN Doc. S/1994/1405*, 9 december 1994, para. 186 en A. Des Forges, *Leave none to tell the story; genocide in Rwanda*, New York, Human Rights Watch, 1999, p. 701-735.

8 Persbericht van de aanklager van het Rwanda Tribunaal van 13 december 2000.

9 Zie H.B. Jallow, *Prosecutorial discretion and international criminal justice*, in 3 *International Journal of Criminal Justice*, 154^e jrg., nr. 3, 2004, p. 156, waar de huidige aanklager Jallow de RPF als bevrijdingsleger kwalificeert, hetgeen een duidelijke visie aangeeft.

10 Afrondingsstrategie van 3 mei 2004, *VN Doc. S/2004/341*, para. 14.

kon opleveren in die zin dat het betreffende land wellicht geen rechtsmacht had naar nationaal recht om de verdachte te berechten. Bovendien is het misschien te veel gevraagd van een onderontwikkeld land met een zwak rechtssysteem om zich met dit soort zaken bezig te houden in plaats van zaken betreffende zijn eigen verdachten.¹¹ Om overdracht naar in het bijzonder Rwanda te realiseren maakte het Tribunaal afspraken met dit land, bijvoorbeeld dat in overgedragen zaken niet de doodstraf zou worden toegepast. Een bijkomend probleem is dat het Rwandese rechtssysteem al overlapt met genocidezaken en de vraag rijst of Rwanda wel de capaciteit heeft om deze overgedragen zaken er ook nog bij te nemen. In zaken waarin nog geen aanklacht was opgesteld, konden onderzoeksfiles zonder veel moeite worden overgedragen, hetgeen al gebeurd is in verschillende zaken naar met name Rwanda en ook in één geval, België. Echter, in zaken waar al wel een aanklacht bestaat, kan overdracht alleen plaatsvinden na goedkeuring van een rechter van het Rwanda Tribunaal. Deze rechter toetst onder andere of de aangeklaagde in het land waar hij naar wordt overgedragen wel een eerlijk proces zal krijgen. Het valt nog te bezien hoe een dergelijke toets in het geval van overdracht naar Rwanda zou uitpakken. Onlangs heeft wel een dergelijke goedkeuring plaatsgevonden in de zaak van Bagaragaza. Diens zaak is overgedragen aan Noorwegen. Opmerkelijk in deze zaak is dat Bagaragaza volgens Noors recht niet aangeklaagd kan worden voor het internationale misdrijf genocide en dat hij derhalve aangeklaagd zal worden voor het commune delict moord. In ieder geval kan dus niet iedereen zonder meer worden overgedragen aan nationale rechtssystemen en blijft er een rol weggelegd voor het Rwanda Tribunaal, met name waar het de leiders van de genocide betreft.

Internationale versus nationale rechtspraak; wat geniet de voorkeur?

Het voorgaande laat zien dat er een verschuiving heeft plaatsgevonden wat betreft de voorkeur voor internationale of nationale rechtspraak waar het internationale misdrijven betreft. Kort na het optimisme waarmee de oprichting van de twee internationale ad hoc

¹¹ Afrondingsstrategie van 14 december 2005, *VN Doc. S/2005/782*, para. 41.

straftribunalen voor Joegoslavië en Rwanda gepaard ging, begonnen er steeds meer kritische geluiden te klinken. Punten van kritiek betroffen onder meer de geldverslindendheid van de twee Tribunaal, alsmede het feit dat zij ver van de slachtoffers rechtspraken en dat zij geen directe bijdrage leverden aan de opbouw en versteviging van een juridische infrastructuur in het betreffende land. Ook de Secretaris-Generaal van de Verenigde Naties, Kofi Annan, stelde in een rapport over de 'rule of law' dat nationale rechtspraak in beginsel de voorkeur genoot.¹² Echter, nadien is gebleken dat nationale rechtspraak toch niet altijd mogelijk is. In de zaak-Darfur bijvoorbeeld stelde een onderzoekscommissie dat het rechtssysteem in Sudan niet effectief was en onvoldoende veiligheidsgaranties voor slachtoffers bood. Slachtoffers in Darfur twijfelden bovendien aan de onpartijdigheid van het nationale systeem. De commissie beval derhalve aan dat de Veiligheidsraad de zaak-Darfur zou doorverwijzen naar het Internationale Strafhof in Den Haag, hetgeen tot veler verbazing daadwerkelijk gebeurde.¹³ Ook in de zaak van Charles Taylor, die aangeklaagd is door het Speciale Hof voor Sierra Leone, is gesteld dat berechting ter plaatse grote veiligheidsproblemen oplevert en wordt daarom overwogen om zijn rechtszaak in Den Haag te laten plaatsvinden. Het is duidelijk dat zowel internationale als nationale rechtspraak zijn beperkingen kent. Er kan derhalve geen algemene keus gemaakt worden voor het een of het ander. Integendeel, in iedere situatie dient opnieuw bekeken te worden welke vorm van rechtspraak de voorkeur verdient, of dat gekozen moet worden voor een combinatie van de twee aangevuld met andere vormen van genoegdoening en waarheidsvinding. Het is in ieder geval van groot belang dat er een serieuze vorm van berechting bestaat, vooral voor de leiders. Natuurlijk zijn juist deze leiders ook van belang in bepaalde vredesprocessen, en ligt het daarom soms voor de hand om juist hen van berechting te vrijwaren om zo in ieder geval vrede te bewerkstelligen. Ook hier kunnen geen algemene richtlijnen worden gegeven, maar het zou toch zeker het streven moeten zijn om mensen met zoveel bloed aan hun handen juist wel te berechten en de cultuur van straffeloosheid te doorbreken die al zo lang bestaat voor brute staatshoofden en regeringsleiders zoals Idi Amin of Pol Pot. Het berechten van de leiders zal vaak onmogelijk zijn op natio-

12 *VN Doc. S/2004/616*, 23 augustus 2004, paras. 38-48.

13 *VN Doc. S/RES/1593*, 31 maart 2005.

naal niveau. Hier zullen internationale strafhoven dus zeker een rol kunnen en blijven spelen. Nationale rechtssystemen of alternatieve vormen van genoegdoening en waarheidsvinding zijn met name relevant voor de zogenoemde 'grassroot killers', de grote massa van moordenaars, de meedoeners.

In het specifieke geval van Rwanda kan worden gesteld dat er zonder meer veel terechte kritiek geuit is op het Tribunaal en dat de directe bijdrage ervan aan het proces van nationale verzoening in Rwanda minimaal is. Echter, het Tribunaal heeft er wel zorg voor gedragen dat veel van de architecten van de genocide zijn of nog worden berecht; mensen die anders zonder meer hun straf zouden zijn ontlopen. Dit signaal is toch ook van groot belang en vanuit die gedachte kan de conclusie dat het Tribunaal een waardevolle exercitie is gebleken zonder meer worden gestaafd.

‘Gemengde’ tribunalen en hooggespannen verwachtingen

A. Nollkaemper en S.M.H. Nouwen*

In dit artikel bespreken wij de voordelen en mogelijkheden van gemengde tribunalen voor de berechting van internationale misdrijven. Tegelijkertijd waarschuwen we voor overtrokken verwachtingen. Met de term ‘gemengde tribunalen’ duiden wij op een bonte verzameling tribunalen die, in de meest algemene zin, gemeenschappelijk hebben dat zij op enigerlei wijze een mengvorm zijn van internationale en nationale berechting. Op basis van factoren als rechtgrondslag, samenstelling van de staf en toepasselijk recht kunnen ze worden geplaatst langs een spectrum van overwegend nationaal tot grotendeels internationaal, bijna rakend aan de puur internationale tribunalen voor voormalig Joegoslavië (ICTY), Rwanda (ICTR) en het Internationaal Strafhof (ISH).

Gemengde tribunalen, in hun zeer verschillende verschijningsvormen, zijn sinds een decennium populair voor berechting van internationale misdrijven. Zo werden gemengde tribunalen opgericht in Kosovo, Oost-Timor, Sierra Leone, Cambodja en Bosnië en Herzegovina. Ook zijn er voorstellen gedaan voor een gemengd tribunaal voor Burundi en, meer recentelijk, voor Libanon, voor de berechting van de verdachte(n) van de moord op de voormalige Libanese premier Hariri.¹ Gemengde tribunalen zijn gelanceerd als veelbelovend alternatief voor de steeds meer als traag, duur en van beperkte impact ervaren puur internationale tribunalen, voor die situaties waarin de internationale gemeenschap een belang stelt in de vervolging en die niet aan de betrokken staat zelf wil overlaten. Het breed uiteenlopende scala verschijningsvormen van gemengde

* Prof. mr. André Nollkaemper is hoogleraar Internationaal Publiekrecht en directeur van het Amsterdam Center for International Law, beide aan de Universiteit van Amsterdam, en co-redacteur van *Internationalized criminal courts and tribunals* (OUP, 2004). Mr. Sarah Nouwen promoveert in Cambridge (op de mogelijke rol van internationale tribunalen voor de versterking van de nationale rechtsorde), maar is tijdelijk werkzaam als consultant op de Nederlandse ambassade in Khartoem. Dit artikel is op persoonlijke titel geschreven.

1 UN Doc. S/RES/2006/1664.

tribunalen maakt het moeilijk om een sterkte-zwakteanalyse voor de categorie als geheel te maken. Dit artikel zal dan ook eerst de verschillende vormen van gemengde tribunalen presenteren. Het doel is om, tegen de achtergrond van deze verschillen, inzicht te krijgen in de mogelijkheden en voordelen van gemengde tribunalen, en in de factoren waar het vervullen van deze mogelijkheden en voordelen van afhangt. Ook geven wij aan wat niet van gemengde tribunalen verwacht kan worden.

De bonte verzameling gemengde internationaalstrafrechttribunalen

Door de vele factoren waarin een tribunaal nationale en internationale berechting kan mengen – rechtgrondslag, samenstelling van de staf en aard van de toegepaste normen – is het moeilijk de categorie af te bakenen. Dit artikel neemt als uitgangspunt de grootste gemene deler van de Mixed Panels in Kosovo, Special Panels for Serious Crimes in Oost-Timor, the Special Court for Sierra Leone, the Extraordinary Chambers in the courts in Cambodia en de War Crimes Chamber in the courts of Bosnia and Herzegovina.² Afgezien van het feit dat deze gemengde tribunalen gemeen hebben dat zij in beginsel zijn belast met de berechting van internationale misdrijven, worden ze vaak gekenschetst aan de hand van drie kenmerken: betrokkenheid van de internationale gemeenschap, gemengde staf en gemengd toepasselijk recht. Deze drie kenmerken zullen we hieronder bespreken, en daarbij aangeven dat alleen het tweede kenmerk werkelijk onderscheidend is voor de gemengde tribunalen die we hier behandelen.

Betrokkenheid van de internationale gemeenschap

De gemengde tribunalen die wij in dit artikel behandelen, hebben met elkaar gemeen dat zij totstandkomen met een zekere betrokkenheid van 'de internationale gemeenschap', meestal vertegenwoordigd door de Verenigde Naties. Deze betrokkenheid bij de oprichting van strafrechtelijke tribunalen, puur internationale of gemengde, komt voort uit een belang van die gemeenschap bij ade-

2 De gemengde panels in Oost-Timor zijn reeds opgeheven, in Kosovo, Bosnië en Sierra Leone zijn ze in vol bedrijf en in Cambodja starten de *Extraordinary Chambers* langzaam op.

quate berechting van misdrijven. Meestal is dat belang erin gelegen dat de gepleegde misdrijven te kwalificeren zijn als internationale misdrijven (volkerenmoord, misdrijven tegen de menselijkheid, oorlogsmisdrijven) en dat dus niet alleen de nationale, maar ook de internationale rechtsorde is geschonden. Maar, anders dan de puur internationale tribunalen, kunnen de gemengde tribunalen óók rechtsmacht hebben over misdrijven onder nationaal recht. Van alle in Kosovo door gemengde panels berechte misdrijven kwalificeren slechts enkele als internationale (OSCE, 2002). Als de verdachten van de moord op Hariri inderdaad berecht gaan worden door een gemengd tribunaal, wordt dit waarschijnlijk het eerste gemengde tribunaal, dat louter 'gewone' misdrijven berecht. De internationale gemeenschap heeft dus niet alleen belang bij adequate vervolging van internationale misdrijven, maar ook meent zij soms dat straf-feloosheid voor 'gewone' misdrijven negatieve gevolgen kan hebben voor de internationale vrede en veiligheid.³

De wijze waarop de internationale gemeenschap zich bij de oprichting van gemengde tribunalen doet gelden, kan zeer uiteenlopen. Dit blijkt uit de grote verschillen in de oprichtingsgeschiedenis van de besproken tribunalen. De panels in Kosovo en Oost-Timor werden opgericht door VN-missies die tijdelijk het bestuur van de gebieden, inclusief de rechtspraak, op zich namen.⁴ Zij waren een antwoord op een juridisch vacuüm: de rechters en aanklagers onder het voormalige regime waren vertrokken en de Oost-Timorese en Albanese Kosovaarse juristen hadden weinig ervaring of werden niet onpartijdig geacht. De situatie in Oost-Timor en Kosovo was overigens onderling zeer verschillend. Daar Kosovo al viel onder de jurisdictie van het ICTY, werd in Kosovo geen specifiek tribunaal voor internationale misdrijven opgericht, ook al was van te voren bekend dat het ICTY slechts een handvol in Kosovo begane misdrijven zou vervolgen.⁵ De gemengde panels evolueerden, als antwoord

3 Overigens liggen deze twee belangen van de internationale gemeenschap weliswaar soms in elkaars verlengde, maar kunnen ze soms ook botsen. Illustratief is dat op basis van art. 16 van het Statuut van het ISH (maar hetzelfde geldt op basis van hoofdstuk VII jo. art. 103 VN Handvest) de Veiligheidsraad een procedure voor het Strafhof kan stopzetten als de vrede en veiligheid daarom vraagt. Soms vraagt bescherming van vrede en veiligheid wat anders dan effectieve berechting van individuen.

4 Zie voor Kosovo: S/RES/1999/1244 en UNMIK/REG/2000/6, UNMIK/REG/2000/34, UNMIK/REG/2000/64, UNMIK/REG/2001/2. Zie voor Oost-Timor: S/RES/1999/1272, UNTAET/REG/2000/11 and UNTAET/REG/2000/15 en UNTAET/REG/2000/16.

5 ICTY Press Release, PR/P.I.S./437-E.

op de perceptie van partijdigheid van nationale rechters, voor allerlei strafzaken, variërend van kleine criminaliteit tot in nationaal recht gecodificeerde internationale misdrijven. In Oost-Timor daarentegen werden de gemengde panels van begin af aan opgericht ter berechting van internationale en andere ernstige misdrijven. Samen met een waarheids- en verzoeningscommissie maakten ze deel uit van een door de VN opgezet instrumentarium om af te rekenen met minstens 25 jaar mensenrechtenschendingen. In Sierra Leone en Cambodja werd de VN door de respectievelijke regeringen betrokken bij de berechting van tijdens de conflicten gepleegde internationale misdrijven.⁶ De VN had het dus niet alleen voor het zeggen en de uiteindelijk opgerichte tribunalen zijn duidelijk het resultaat van onderhandelingen tussen de VN enerzijds en de betrokken staten anderzijds. Op dit punt zijn er aanmerkelijke verschillen tussen het Special Court en de Extraordinary Chambers. Het Special Court for Sierra Leone is veel meer internationaal georiënteerd dan de sterk in de Cambodjaanse rechtsorde verankerde Extraordinary Chambers. Dit weerspiegelt vooral de onderhandelingspositie van het VN-Secretariaat. In Sierra Leone handelde het Secretariaat in opdracht van de Veiligheidsraad, die op dat moment de VN-vredesmissie Unamsil in Sierra Leone had gestationeerd en het land nauwlettend volgde. De vervolging van oorlogsmisdrijven in Cambodja stond niet op de agenda van de Veiligheidsraad, maar op die van de veel minder sterke Algemene Vergadering. Zonder dwangmiddelen achter de hand moest het Secretariaat vergaand aan de wensen van de Cambodjaanse regering tegemoetkomen. De betrokkenheid van de internationale gemeenschap bij de War Crimes Chamber in Bosnië en Herzegovina is weer van een geheel andere aard. Deze Chamber vloeit voort uit de afbouwstrategie van het ICTY.⁷ De Bosnische juridische orde werd nog te fragiel geacht om er alle beladen zaken waaraan het ICTY niet meer zou toekomen aan over te dragen. Een gemengd tribunaal zou voor de overgang zorg kunnen dragen.

Deze verschillen in ontstaansgeschiedenis en betrokkenheid van de internationale gemeenschap manifesteren zich in verschillende juridische grondslagen en een verschillende verhouding met de

6 Zie voor Sierra Leone: UN Doc. S/2000/786. Zie voor Cambodja: Letter of 21 June 1997 as partly reproduced in UN Docs. A/53/850 and S/1999/231, para. 5.

7 Zie UN Docs. S/RES/2003/1503 en S/RES/2004/1534.

nationale rechtsorde. Het Special Court for Sierra Leone is opgericht bij verdrag tussen Sierra Leone en de VN.⁸ Hoewel dit verdrag is omgezet in nationale wetgeving,⁹ valt het Special Court derhalve buiten de nationale rechtsorde.¹⁰ Het Special Court beschikt over een eigen internationale rechtspersoonlijkheid, kan verdragen sluiten en is niet onderworpen aan de rechtsmacht van de gewone nationale rechter.¹¹ Tot dusverre vinden alle overige gemengde tribunalen hun grondslag in nationale wetgeving.¹² Hoewel in min of meerdere mate geïnternationaliseerd, zijn zij dus ondergebracht in de nationale rechtsorde van de betrokken staten. Daardoor hebben die staten meer mogelijkheden om eenzijdig het functioneren van het tribunaal te beïnvloeden, bijvoorbeeld door het aannemen van latere wetgeving op hetzelfde terrein. De Extraordinary Chambers in Cambodja zijn opgericht bij wet, die echter wel werd gevolgd door een samenwerkingsverdrag met de VN, waarna de wet werd aangepast.¹³ Ook de War Crimes Chamber in Bosnië berust op nationale wetgeving; alleen de griffie is opgericht in een overeenkomst tussen Bosnië en de Hoge Vertegenwoordiger.¹⁴ De panels in Kosovo en Oost-Timor komen voort uit verordeningen van de VN-besturen, die beschouwd moeten worden als nationaal recht.¹⁵ Oprichtingsinstrumenten van gemengde tribunalen kunnen dus in theorie

8 Agreement between the United Nations and the Government of Sierra Leone on the Establishment of a Special Court for Sierra Leone, 16 January 2002. De overeenkomst werd gesloten op instigatie van Veiligheidsraadresolutie UN Doc. S/RES/2000/1315.

9 Special Court Agreement, 2002, (Ratification) Act, 2002.

10 Bevestigd in Special Court for Sierra Leone, Decision on Challenge to Jurisdiction: Lomé Accord Amnesty, *Kallon and Kamara* (SCSL-2004-15/16-AR72(E)), Appeals Chamber, 13 March 2004.

11 Supreme Court van Sierra Leone, *Sesay and Others v The President of the Special Court and Others*, SC NO. 1/2003, uitspraak van 14 oktober 2005.

12 Het voorstel voor Libanon is echter ook het model van Sierra Leone, zie UN Doc. S/2006/176.

13 Law on Amendments to the Law on the Extraordinary Chambers in the Courts of Cambodia for the Prosecution of Crimes Committed during the Period of Democratic Kampuchea, 5 October 2004.

14 Law on Amendments to the Law on Court of Bosnia and Herzegovina, *Official Gazette of Bosnia and Herzegovina*, 3/03 and 37/03 en Agreement between the High Representative for Bosnia and Herzegovina and Bosnia and Herzegovina on the Establishment of the Registry for Section I for War Crimes and Section II for Organised Crime, Economic Crime and Corruption of the Criminal and Appellate Divisions of the Court of Bosnia and Herzegovina and the Special Department for War Crimes and the Special Department for Organised Crime, Economic Crime and Corruption of the Prosecutor's Office of Bosnia and Herzegovina, 1 December 2004.

15 Weliswaar rusten de verordeningen op VN-Veiligheidsraadresoluties, maar die autoriseerden de VN-besturen tot het aannemen van regels voor de betrokken staat zelf, niet het uitvaardigen van internationaal recht.

een spectrum beslaan van aan de ene kant een VN-Veiligheidsraad-resolutie aangenomen onder hoofdstuk VII van het Handvest, waarbij een gemengd tribunaal aan een staat wordt opgelegd, tot aan de andere kant uitsluitend nationale wetgeving waarin wordt bepaald dat buitenlandse rechters worden ingeschakeld en waar geen internationaal instrument aan te pas komt.

De gemengde staf

Hoewel gemengde tribunalen dus worden gekenmerkt door het internationale karakter van de misdrijven en betrokkenheid van de internationale gemeenschap, onderscheiden ze zich hierin niet van zuiver internationale tribunalen. Dit geldt immers ook voor puur internationale tribunalen als het ICTY, ICTR en ISH. Het werkelijk definiërende kenmerk van gemengde tribunalen is dat zij beschikken over een gemengde staf. Rechters, maar vaak ook aanklagers, griffie en ondersteunend personeel, komen deels uit het land waar de misdaden zijn gepleegd, deels uit het buitenland. De veronderstelling is dat de internationale rechters onpartijdigheid en onafhankelijkheid en expertise op het gebied van internationaal strafrecht brengen en de nationale rechters voor nationale betrokkenheid zorgen. Vanwege dit kenmerk (maar ook vanwege een afwezigheid van de betrokkenheid van de internationale gemeenschap) valt bijvoorbeeld het Irak Tribunaal buiten dit artikel. Weliswaar is het opgericht met grote buitenlandse betrokkenheid, maar deze is meer buitenlands (Amerikaans) dan internationaal en bovendien strekt de internationale inmenging zich (nog) niet uit tot internationale deelname in de rechtspraak.

Ook wat de compositie van de staf betreft is er geen model dat gelijkelijk geldt voor alle gemengde tribunalen. De samenstelling varieert van overwegend nationaal tot zeer internationaal. In Kosovo kon de Speciaal Vertegenwoordiger van de VN-Secretaris-Generaal (SVSGVN), hoofd van het interimbestuur UNMIK, op ad hoc basis internationale rechters en/of aanklagers toevoegen aan specifieke, gevoelige zaken. De eerste verordeningen¹⁶ voorzagen in individuele rechters toegevoegd aan panels van in meerderheid nationale rechters. De internationale rechters waren het vaak niet met de meerderheid eens, maar werden overstemd. Een latere

¹⁶ UNMIK/REG/2000/6 en UNMIK/REG/2000/34.

verordening gaf de SVSGVN de mogelijkheid om ook in meerderheid internationale panels op een zaak te zetten.¹⁷ Veel uitspraken van door nationale rechters gedomineerde panels werden vervolgens vernietigd op grond van (schijn van) partijdigheid (ICG, 2002, p. 20). Evenzo was de participatie van internationale aanklagers in Kosovo niet geïnstitutionaliseerd, maar per zaak afhankelijk van aanwijzing door de SVSGVN.

Ook in de Extraordinary Chambers in Cambodja overtreft het aantal nationale rechters het aantal internationale. Een speciale 'supermeerderheidsregel' is ontwikkeld zodat beslissingen alleen kunnen worden genomen als ten minste één internationale rechter tot de meerderheid behoort die voor het besluit stemt.¹⁸ Gezien de ervaring in Kosovo is dat niet onbelangrijk. Voor de Extraordinary Chambers is voorzien in gelijkwaardige nationale en internationale mede-aanklagers en onderzoeksrechters.

Aan de andere kant van het spectrum is in het Special Court wel een meerderheid van internationale rechters verzekerd. De meerderheid van de rechters wordt benoemd door de Secretaris-Generaal van de VN (SGVN) en de overigen door de regering van Sierra Leone. Daar de regering geen onderdanen van Sierra Leone hoeft te benoemen is het theoretisch mogelijk dat alle rechters buitenlanders zijn. Ook de griffier en aanklager worden door de SGVN benoemd. De hoogste positie waarvoor het Statuut vereist dat die wel wordt bekleed door een Sierra Leoner is de substituut-aanklager. Echter, in de praktijk heeft de regering tot nog toe alleen buitenlanders op deze positie geplaatst. 'Alleen het hoofd van de afdeling "schoonmaak" is een Sierra Leoner', gaat de klacht onder de Sierra Leonese bevolking (*The Democrat*, 2005).

Innovatief aspect van de Bosnische War Crimes Chamber is dat is voorzien in een geleidelijke uittreding van de internationale rechters en aanklagers, opdat ze binnen vijf jaar puur nationaal is (OHR, 2004).

17 UNMIK/REG/2000/64.

18 Amended law, *supra* noot 15, art. 14.

Gemengd toepasselijk recht?

Het wordt vaak gezegd dat een additioneel kenmerk van gemengde tribunalen is dat zij zowel nationaal als internationaal recht toepassen (bijvoorbeeld Romano en Boutruche, 2003, p. 118; Dickinson, 2003, p. 1059). De tribunalen in Sierra Leone, Cambodja en Oost-Timor kunnen inderdaad zowel nationaal als internationaal strafrecht direct laten gelden, voor zover van toepassing verklaard in de documenten waarbij de tribunalen zijn opgericht. Maar het is niet zuiver te zeggen dat dit een wezenskenmerk van gemengde tribunalen is. De tribunalen in Kosovo en Bosnië-Herzegovina kunnen bijvoorbeeld alleen nationaal materieel recht rechtstreeks toepassen; internationaal recht kan via het nationale recht worden toegepast. Waar het om gaat is dat gemengde tribunalen misdrijven berechten die materieel gezien overeenkomen met de definitie van de misdrijven in internationaal recht. Zo zijn in de nationale wetgeving van Kosovo internationale misdrijven gecriminaliseerd en is bepaald dat de nationale wetten in overeenstemming moeten zijn met bepaalde internationale mensenrechtenverdragen. Zo ook wordt, wat de positie van de verdachte betreft, veelal vereist dat de rechten van de verdachten inhoudelijk overeenkomen met internationale standaarden. Maar of die misdrijven of standaarden voor de bescherming van verdachten als internationaal dan wel als nationaal recht worden toegepast, doet er niet zoveel toe. Hooguit kan men zeggen dat er bij gemengde tribunalen de mogelijkheid bestaat van een vangnetconstructie. Indien de omschrijving van misdrijven dan wel de bescherming van rechten van de mens in het strafproces in het nationale recht inadequaat is, kan onder bepaalde voorwaarden internationaal recht direct dan wel indirect toepasselijk worden gemaakt.

De beloftes van gemengde tribunalen

Uit de omschrijving van de kenmerken van gemengde tribunalen laat zich eenvoudig afleiden wat de meerwaarde van gemengde tribunalen *kan zijn* in vergelijking met nationale of internationale tribunalen. Verder zijn er mogelijke voordelen die voortvloeien uit weliswaar niet definiërende, maar uit vaak gemeenschappelijke kenmerken, zoals een zetel in het land waar de misdrijven hebben

plaatsgevonden. De woorden 'kan zijn' behoeven nadruk. Zoals we hieronder nader zullen bespreken, blijkt het realiseren van deze voordelen minder eenvoudig dan veelal wordt aangenomen. We behandelen hier drie mogelijke voordelen.

Allereerst bieden gemengde tribunalen de mogelijkheid om nationale en internationale betrokkenheid te combineren, bij de oprichting van het tribunaal en in de staf betrokken bij de rechtspleging. Hieruit vloeit een scala van mogelijke voordelen voort. Bovendien voorkomt de, tot nog toe meestal, lokale zetel in elk geval het fysiek 'wegkappen' van de berechting van internationale misdrijven uit de samenleving waar misdrijven werden gepleegd naar de internationale arena, die niet in het bijzonder geïnteresseerd is in de nationale belangen bij berechting. Ze zouden percepties als die van het ICTY kunnen voorkomen, dat wel wordt gezien als een buitenlandse onderneming.¹⁹

Volgens sommigen is de internationale jurisdictie altijd te verkiezen boven de nationale indien misdrijven worden gekwalificeerd als internationale misdrijven (Pellet, 2005, p. 439-440). Maar het feit dat misdrijven zowel misdrijven tegen een nationale als tegen de internationale gemeenschap zijn, betekent niet dat die kwalificaties even zwaar wegen. Het feit dat bepaalde misdaden als misdaden tegen de mensheid worden gekwalificeerd, maakt niet heel de mensheid in dezelfde mate slachtoffer. Nationale en internationale berechting dienen verschillende gemeenschappen, die soms samenvallen, maar soms ook niet. Het is weliswaar gebruik om in politieke en soms zelfs juridische zin te spreken van 'de internationale gemeenschap', maar het zou een gevaarlijke overschatting van de eenheid en identificatie van de internationale gemeenschap zijn om haar het primaat te geven boven de nationale gemeenschap, waarin de misdrijven zijn ontstaan en tegen wie ze zijn gericht.²⁰ Gemengde tribunalen kunnen recht doen aan het primaat van de nationale gemeenschap, terwijl ze wel getuigen van internationale betrokken-

19 Dat een lokale zetel niet per definitie een kenmerk is voor gemengde tribunalen blijkt uit het feit dat het verdrag tussen Sierra Leone en de VN bepaalt dat het Special Court naar een plaats buiten Sierra Leone kan verhuizen indien de veiligheidssituatie dat vereist; deze mogelijkheid wordt geëffectueerd wanneer het proces van Charles Taylor naar Den Haag wordt verplaatst. Om dezelfde reden wordt voor het op te richten gemengde tribunaal voor Libanon overwogen het buiten Libanon te vestigen.

20 In uitzonderlijke gevallen kan een dergelijk primaat overigens wel gerechtvaardigd zijn; dat gold zeker voor de aanvangsfase van het ICTY en het ICTR, waarbij de situatie in de betrokken staten op dat moment nog te instabiel was.

heid. Het belang van dat laatste is ten dele symbolisch. Zo was het in Oost-Timor²¹ de wens van de lokale bevolking om internationale betrokkenheid te zien.²² Naast deze symbolische betekenis kan internationale betrokkenheid ook praktische gevolgen hebben. Betrokkenheid van internationale rechters en andere internationale staf, zo nodig toepasselijkheid van internationaal recht als vangnet, kunnen tekortkomingen in de capaciteit van nationale systemen aanvullen. Dat kan gelden voor zulke onderscheiden kwesties als totale afwezigheid van fysieke infrastructuur; gebrekkige kennis van het recht inzake internationale misdrijven; gebrekkige onafhankelijkheid; gevaar van politieke beïnvloeding, perceptie van overwinnaarsrecht of juist rechters die verbonden zijn met het voormalige regime. Het is ook zeer wel mogelijk dat het zittende regime de voorkeur geeft aan een gemengd tribunaal boven een puur nationaal tribunaal om de politieke kosten van onpopulaire vervolgingen op 'de internationale gemeenschap' af te kunnen schuiven en zo zelf boven de partijen te kunnen blijven staan. Dit gebeurde bijvoorbeeld in Sierra Leone, waar de zittende president de verantwoordelijkheid kon ontlopen voor de berechting van de populaire voormalige minister Norman. Het zou ook in Libanon een verklaring kunnen zijn voor de voorkeur voor een gemengd tribunaal boven puur nationale berechting.

Ten tweede kunnen gemengde tribunalen trachten het handhaven van het internationale recht volgens internationale procedurele regels te combineren met respect voor de nationale rechtsorde en rechtscultuur. Dit kan westers paternalisme voorkomen en tegelijkertijd de infiltratie van internationale normen in de lokale cultuur bevorderen. Hoewel het niet gemakkelijk is te bepalen wanneer nationale rechtspraktijken die strijden met internationaal recht buiten toepassing moeten worden gelaten en wanneer zij kunnen prevaleren, kan in algemene zin worden gezegd dat de legitimiteit en uiteindelijke effectiviteit van internationaal recht mede afhangt van gevoeligheden voor nationale bijzonderheden.

21 In Oost-Timor wilde de bevolking zelfs een puur internationaal tribunaal omdat het de ernst van de misdrijven zou aangeven (Linton, 2002, p. 106; The La'o Hamatuk Bulletin, 2001). Zie UN Doc. A/53/850-S/1999/231, para.169 voor een vergelijkbare redenering voor het plaatsvinden van de Cambodja-processen in Den Haag.

22 Illustratief waren in dit verband ook de opmerkingen van de ambassadeur van Rwanda in de VN Veiligheidsraad, die stelde dat een internationaal tribunaal niet alleen neutraliteit en eerlijkheid zou brengen, maar tevens nodig was omdat ook de internationale gemeenschap als geheel door de genocide was geraakt, zie UN Doc. S/PV.3453, 8 November 1994.

Ten derde, gemengde tribunalen zouden ook kunnen worden opgericht om het momentum van internationalisering aan te grijpen om de nationale rechtsorde van de betrokken staat te versterken. Zo zouden er institutionele banden kunnen worden gelegd tussen het gemengde tribunaal en puur nationale tribunalen. Dit betekent overigens niet dat de gemengde tribunalen *zelf* voor dat proces zouden dienen te zorgen. De te plaatsen vraagtekens bij de verwachting dat het ISH zou moeten of kunnen bijdragen aan versterking van de juridische stelsels in staten ten aanzien waarvan het ISH rechtsmacht uitoefent, moeten ook worden gezet bij de idee dat bijvoorbeeld het Special Court een verantwoordelijkheid zou hebben voor het versterken van het juridisch systeem in Sierra Leone.

Richting realistische verwachtingen

De verwachtingen van deze nieuwe soort tribunalen voor de berechting van internationale misdrijven zijn dus hoog gespannen. Het is echter van belang om te waken tegen overspannen verwachtingen. Wij onderscheiden vijf opzichten waarin realisme en tempering van te hoge verwachtingen is geboden.

Ten eerste resulteert het mengen van nationale en internationale staf, het definiërende kenmerk van de besproken gemengde tribunalen, niet vanzelfsprekend in het oplossen van de juridische problemen waarvoor nationale tribunalen zouden zijn gesteld. Om de verschillende hierboven opgesomde mogelijkheden van gemengde tribunalen, zoals het bieden van zowel onafhankelijkheid en expertise als nationale betrokkenheid, te realiseren, is er specifiek beleid nodig voor elk van die mogelijkheden. Zo lopen ook gemengde tribunalen, net als nationale en internationale tribunalen, het risico als niet-onafhankelijk te worden gezien of dat zelfs te zijn. Dit kan het geval zijn als de nationale regering te veel invloed heeft op de processen – het gevaar voor Cambodja. Het kan ook het geval zijn als het tribunaal wordt gezien als buitenlandse onderneming, die buitenlandse belangen dient. De afhankelijkheid van de per jaar te verdienen continuering van het budget en de Bush-retoriek van de Amerikaanse aanklager hebben in Sierra Leone aan deze perceptie van het Special Court bijgedragen.

Bovendien wordt correcte toepassing van het internationale recht niet gegarandeerd door een mix van nationale en internationale

staf. Vaak is gebrekkige kennis van de nationale staf één van de redenen om internationale staf te betrekken. Echter, de praktijk van de gemengde tribunalen tot nu toe heeft uitgewezen dat buitenlandse juristen weliswaar een bepaalde mate van onafhankelijkheid brengen, in die zin dat ze verder van het conflict af staan dan onderdanen, maar niet per definitie juristen zijn die de noodzakelijke expertise brengen op het gebied van het internationaal (straf)recht. In Oost-Timor bijvoorbeeld hadden sommige internationale rechters nog nooit recht gesproken in strafrechtelijke procedures. Wanneer niet alleen de nationale maar ook de internationale rechters kennis van het internationaal strafrecht ontberen, is het niet verwonderlijk dat bij een groot aantal uitspraken van de gemengde tribunalen internationaalrechtelijke vraagtekens kunnen worden geplaatst. Zo werden in uitspraken in Oost-Timor misdaden tegen de mensheid regelmatig verward met oorlogsmisdrijven.²³ Ook de uitspraken van het Special Court for Sierra Leone zijn bekritiseerd als innerlijk tegenstrijdig, obscuur en onjuist (Cassese, 2004, p. 1130-1131).

Internationalisering van de staf biedt natuurlijk ook geen oplossing voor een veelheid van andere juridische problemen waar gemengde tribunalen mee te maken hebben. Zo werden de gemengde tribunalen, met name de panels in Oost-Timor en Kosovo, ernstig gehandicapt door het gebrek aan verplichte medewerking van derde staten. Een overgrote meerderheid van de beklagden vond over de grens bescherming en werd niet uitgeleverd. Het Special Court for Sierra Leone heeft ten gevolge van de afwezigheid van die verplichte samenwerking drie jaar op Charles Taylors uitlevering moeten wachten. Deze beperking is overigens niet inherent aan gemengde tribunalen. In specifieke gevallen of voor bepaalde gemengde tribunalen zou een Veiligheidsraadresolutie onder Hoofdstuk VII derde staten kunnen verplichten mee te werken. Hiertoe heeft het Speciale Hof voor Sierra Leone ook verzocht.²⁴

Ten tweede lossen gemengde tribunalen niet vanzelf nationale capaciteitsproblemen op. Tribunalen zijn niet primair institutioneel ingericht op capaciteitsopbouw. De doelstellingen van capaciteitsopbouw en rechtspreken volgens internationale standaarden

23 Zie bijvoorbeeld de uitspraak van de *Special Panels for Serious Crimes in Los Palos*, paras. 682-684.

24 SCSL Press Release, 11/06/2003.

kunnen zelfs botsen. Gesteld dat de internationale rechters experts in het internationale recht zijn, dan zou het voor het handhaven van het internationale recht soms het beste zijn als alleen internationale rechters rechtspreken. Training van nationale rechters vereist juist meer nationale participatie.

Ook heeft de ervaring van de gemengde tribunalen geleerd dat de belofte van een verbetering ten opzichte van de 'ver-van-mijn-bed-shows' van de puur internationale tribunalen, niet altijd kan worden waargemaakt. Een lokale zetel is niet voldoende voor lokale betrokkenheid. Ook in dat geval zijn specifieke programma's om de bevolking te bereiken noodzakelijk. In Oost-Timor waren Oost-Timorezen zelfs in het begin buitengesloten (Judicial System Monitoring Program, 2001, para. 4.1). Zelfs in Sierra Leone, waar de meeste 'outreach' is geweest, overheerst nationale onverschilligheid. Ook de intensiefste programma's kunnen geen lokaal engagement bewerkstelligen als die in de oprichtingsfase is uitgesloten en bij de bevolking het gevoel leeft dat het tribunaal is 'opgelegd'. Hoewel de huidige gemengde tribunalen verschillen in oprichtingsgeschiedenis, variërend van ingesteld door de VN in Oost-Timor tot langdurig uitonderhandeld met de Cambodjaanse regering, is consultatie van de bevolking zelf overal vrij marginaal geweest. Ten derde moeten gemengde tribunalen, willen zij hun potentie kunnen realiseren, wel met het oog daarop zijn opgericht, ontworpen en toegerust. Ze kunnen die beloftes niet waarmaken als achter de verkooppraat van de idealistische theoretische rechtvaardiging – een combinatie van het beste van nationale en internationale vervolging – donorvermoeidheid als daadwerkelijke *raison d'être* schuilgaat. Dan is het risico zelfs een combinatie van het slechtste van twee werelden: van de nationale, een gebrek aan capaciteit en onvoldoende aandacht voor internationaal recht en internationale standaarden voor een eerlijk proces en van de internationale, een 'ver-van-mijn-bed-show' ten gevolge van onvoldoende nationale betrokkenheid en lokale percepties van een buitenlandse onderneming. Een voorbeeld is dat gemengde tribunalen verwacht worden meer recht voor minder geld te doen. Gewezen wordt naar de begrotingen die inderdaad tientallen malen kleiner zijn dan die van de puur internationale tribunalen (bijvoorbeeld Higonnet, 2005, p. 62). Echter, de begroting reflecteert meer (het gebrek aan) politieke bereidheid voor gerechtigheid te betalen dan de daadwerkelijke kosten van gerechtigheid. Dat de tribunalen in Oost-Timor en Sierra

Leone stukken goedkoper zijn dan die in Den Haag en Arusha is niet alleen terug te voeren op meer lokale staf en een zetel dichtbij verdachten, getuigen en bewijs. De zuinige begroting wordt ook gereflecteerd in de kwantiteit (in Sierra Leone zijn slechts dertien personen aangeklaagd, van wie er tien worden berecht) en kwaliteit (zie de soms dramatisch gebrekkige jurisprudentie van de panels in Oost-Timor) van de gerechtigheid. Alle gemengde tribunalen hebben tot dusverre geleden onder onzekere financiering. Voorstellen van de Secretaris-Generaal voor vastgestelde bijdragen voor gemengde tribunalen, zoals voor het ICTY en ICTR, hebben tot nog toe weinig steun gekregen.²⁵

Ten vierde zijn sommige problemen die nationale en internationale tribunalen tegenkomen niet inherent aan de aard van het tribunaal, maar aan de aard van internationale misdrijven. Rechtssystemen zijn toegesneden op situaties waarin misdrijven de uitzondering zijn. Echter, kenmerkend voor oorlogsmisdrijven en misdaden tegen de mensheid is dat ze doorgaans worden gepleegd in oorlogen en door autoritaire regimes, in tijden dat misdrijven de regel worden. Nationale noch internationale rechtssystemen zullen in staat zijn iedereen te berechten. Ook gemengde tribunalen zullen de noodzakelijke selectie moeten maken. Een gemengd tribunaal is dus niet per definitie een antwoord op de kritiek dat puur internationale tribunalen te weinig personen berechten. Evenzo zullen gemengde tribunalen geconfronteerd worden met andere moeilijke aspecten die inherent zijn aan de aard van internationale misdrijven, zoals bewijsgaring voor veeleisende delictsom schrijvingen en mogelijke repercussies op een fragiel vredesproces.

Ten slotte, in complexe post-conflict situaties is gerechtigheid slechts één van een myriade desiderata, waaronder orde, vrede, waarheid, verzoening en wederopbouw.

Net als andere tribunalen volstaan gemengde tribunalen niet. Ze kunnen een bijdrage leveren aan vergeldende gerechtigheid, maar voor herstellende gerechtigheid of waarheidsvinding kunnen andere instrumenten van 'transitional justice', zoals een waarheids- en verzoeningscommissie, geschikter zijn.

De internationale gemeenschap moet waken voor een 'Nuremberg zonder Marshall', met andere woorden, het steunen van alleen een tribunaal, al dan niet gemengd, alsof vergeldende gerechtigheid op

²⁵ Zie UN Doc. S/2004/616, para. 43.

zich de transitie van rechteloosheid naar rechtsstaat garandeert. Zij zou de wil tot het internationaliseren van tribunalen moeten gebruiken om een bredere en meer fundamentele bijdrage te leveren aan het voorkomen van herhaling. Dat is bovenal een versterking van de rechtsstatelijkheid van de betrokken staten. Als de internationale gemeenschap wel slachtofferschap claimt van 'misdaden tegen de mensheid' op grond waarvan zij een belang heeft in de vervolging, maar zich niet verplicht voelt in te grijpen op het moment dat ze geschieden noch interesse heeft in het versterken van de rechtsstatelijkheid van de betrokken staat, suggereert het dat tribunalen dienen als vijgenblad voor een samenleving die de autoriteit van toga's verkiest boven de kwetsbaarheid van uniformen. Bovenal schept dit het risico dat tribunalen ook zo worden gepercipieerd, waarmee de vrije val van verlies van legitimiteit en vertrouwen in de rechtsstaat is ingezet.

Conclusie

Dit artikel heeft voorbeelden gegeven van de vele mogelijkheden die gemengde tribunalen hebben om een bijdrage te leveren aan het versterken van zowel de nationale als de internationale rechtsorde. Bovendien zijn ze ook, nu het Internationaal Strafhof operationeel is, allesbehalve overbodig. Ze passen juist mooi binnen het systeem van complementariteit, namelijk in die situaties waarin een staat wel wil maar niet, zonder hulp van buitenaf, kán berechten. Echter, het artikel heeft ook gewaarschuwd voor overspannen verwachtingen van gemengde tribunalen. Dit is noodzakelijk omdat gemengde tribunalen de aan hen toegeschreven beloften slechts waar kunnen maken indien voldoende aandacht is besteed aan bepalende voorwaarden en adequaat 'flankerend beleid'. Indien daar niet in wordt voorzien, zal de bijdrage van gemengde tribunalen aan de bredere doelstellingen van strafrechtspleging in post-conflict situaties beperkt zijn. Bovendien, en fundamentele, is het gevaar van onrealistische verwachtingen dat ze legitimiteit en daarmee potentie van dit nieuwe soort internationale strafrechttribunalen ondermijnen, en uiteindelijk ook het vertrouwen in recht en rechtsstaat in het algemeen kunnen aantasten. Herstel van dat vertrouwen is juist een voorwaarde voor voorkoming van herhaling van de wetteloosheid waarin de misdrijven gedijden. Zonder relativering, die voor zich

lijkt te spreken maar in juridische dromerij vaak wordt vergeten, zouden gemengde tribunalen in plaats van het scheppen van de voorwaarden voor herstel van stabiliteit en preventie, die doelstellingen juist tegenwerken.

Literatuur

Cassese, A.

The special court and international law; the decision concerning the Lomé Agreement Amnesty
Journal of international criminal justice, 2e jrg., 2004, p. 1130-1140

Dickinson, L.A.

The relationship between hybrid courts and international courts; the case of Kosovo
New England law review, 37e jrg., 2003, p. 1059-1072

Higonnet, E.

Restructuring hybrid courts; local empowerment and national criminal justice

ReformYale Law school student scholarship series, Paper 6, 2005, via <http://lsr.nellco.org/cgi/viewcontent.cgi?article=1005&context=yale/student>

ICTY Press Release, PR/

P.I.S./437-E Carla del Ponte
Statement on the investigation and prosecution of crimes committed in Kosovo
29 September 1999, via www.un.org/icty/latest/index.htm

International Crisis Group

Finding the balance; the scales of justice in Kosovo, 134 ICG Balkans Report September 2002,

via www.crisisgroup.org/library/documents/report_archive/A400772_12092002.pdf

Judicial System Monitoring Program

Justice in practice; human rights in court administration
JSMP Thematic Report No. 1, 2001, www.jsmp.minihub.org/Reports/JSMP1.pdf

La'o Hamatuk Bulletin

2^e jrg., nr. 4, 2001, via www.etan.org/lh/bulletinv2n4.html

Linton, S.

New approaches to international justice in Cambodia and East Timor
International review of the Red Cross, 84e jrg., nr. 845, 2002, p. 93-119

Nouwen, S.M.H.

Hybrid courts; the hybrid category of a new type of international crimes courts

Te verschijnen

Nouwen, S.M.H.

The globalisation of justice; whose justice is done? Hybrid courts as promise for neutrality and ownership in international crimes trials

Te verschijnen

Office of the High Representative

War crimes chamber project; project implementation plan registry progress report October 20, 2004

Via www.ohr.int/ohr-dept/rule-of-law-pillar/pdf/wcc-project-plan-201004-eng.pdf

Organization for Security and Co-operation in Europe, Mission in Kosovo, Department of Human Rights and Rule of Law, Legal Systems Monitoring Section

Kosovo's War Crimes trials; a review

15 September 2002,
www.osce.org/documents/mik/2002/09/857_en.pdf

Pellet, A.

Internationalized courts; better than nothing...

In: Romano, C.P.R., A. Nollkaemper e.a. (red.), *Internationalized criminal courts and tribunals*, Oxford, Oxford University Press, 2004, p. 437-444

Romano, C.P.R., A. Nollkaemper e.a. (red.)

Internationalized criminal courts and tribunals

Oxford, Oxford University Press, 2004

Romano, C.P.R., T. Boutruche

Tribunaux pénaux internationalisés ; état des lieux d'une justice hybride

Revue générale de droit international public, 107e jrg., nr. 1,

2003, p. 109-124

SCSL Press Release

No country found to take Sankoh for medical treatment

11 June 2003, via www.sc-sl.org/Press/pressrelease-061103.html

The Democrat

Unfair appointments; lawyers blast special court

13 May 2005, bij de auteurs beschikbaar

Overige documenten

VN documenten zijn beschikbaar via www.un.org

UN Doc. S/2004/616 'Report of the Secretary-General on the Rule of Law and Transitional Justice in Conflict and Post-Conflict Societies', 3 August 2004

Rwanda

UN Doc. S/PV.3453, 8 November 1994

Kosovo

UN Doc. S/RES/1999/1244

UNMIK verordeningen

www.unmikonline.org/regulations/index.htm

UNMIK/REG/2000/6

UNMIK/REG/2000/34

UNMIK/REG/2000/64

UNMIK/REG/2001/2

Oost-Timor

UN Doc. S/RES/1999/1272

UNTAET verordeningen

www.un.org/peace/etimor/untaetR/UntaetR.htm
UNTAET/REG/2000/11
UNTAET/REG/2000/15
UNTAET/REG/2000/16
Los Palos: Special Panels for Serious Crimes, Judgement, Prosecutor v Joni Marques and 9 Others, 9/2000 (11 December 2001), via www.jsmp.minihub.org

Cambodja

UN Doc. A/53/850 and S/1999/231, 'Report of the Group of Experts for Cambodia Established Pursuant to General Assembly Resolution 52/135 Annexed to Identical Letters dated 15 March 1999 from the Secretary-General to the President of the General Assembly and the President of the Security Council'

Law on Amendments to the Law on the Extraordinary Chambers in the Courts of Cambodia for the Prosecution of Crimes Committed during the Period of Democratic Kampuchea, 5 October 2004 via www.cambodia.gov.kh/krt/english/index.htm

Sierra Leone

UN Doc. S/2000/786, annex, 'Letter dated 12 June 2000 from the President of Sierra Leone to the Secretary-General'

UN Doc. S/RES/2000/1315

Agreement between the United Nations and the Government of Sierra Leone on the Establishment of a Special Court for Sierra Leone, 16 January 2002, via www.sc-sl.org
Special Court Agreement, 2002, (Ratification) Act, 2002
www.sc-sl.org/Documents/SCSL-ratificationamendmentact.pdf

Special Court for Sierra Leone, Decision on Challenge to Jurisdiction: Lomé Accord Amnesty, *Kallon and Kamara* (SCSL-2004-15/16-AR72(E)), Appeals Chamber, 13 March 2004

Supreme Court van Sierra Leone, *Sesay and Others v The President of the Special Court and Others*, SC NO. 1/2003, uitspraak van 14 oktober 2005

Bosnië en Herzegovina

Agreement between the High Representative for Bosnia and Herzegovina and Bosnia and Herzegovina on the Establishment of the Registry for Section I for War Crimes and Section II for Organised Crime, Economic Crime and Corruption of the Criminal and Appellate Divisions

of the Court of Bosnia and Herzegovina and the Special Department for War Crimes and the Special Department for Organised Crime, Economic Crime and Corruption of the Prosecutor's Office of Bosnia and Herzegovina, 1 December 2004

Law on Amendments to the Law on Court of Bosnia and Herzegovina, *Official Gazette of Bosnia and Herzegovina*, 3/03 and 37/03, www.ohr.int/ohr-dept/legal/oth-legist/doc/LAW-ON-AMENDMENTS-TO-THE-LAW-ON-COURT-OF-BiH.doc

Libanon

UN Doc. S/2006/176, Report of the Secretary-General pursuant to paragraph 6 of resolution 1644 (2005)

UN Doc. S/RES/2006/1664

Het geweld in voormalig Joegoslavië

Tussen traditie, grote omwentelingen en kleine afrekeningen

*F. de Vlaming**

Voordat de oorlog uitbrak in voormalig Joegoslavië werkte Milomir Stacic (1962) als arts op de ambulance van Prijedor, een stad met ruim honderdduizend inwoners in het westen van Bosnië. Stacic hield van zijn werk, stond altijd klaar om een ieder de helpende hand toe te steken en was een alom gerespecteerde inwoner van dit van oudsher multiculturele gebied in voormalig Joegoslavië.

Begin van dit jaar werd deze aardige arts door de beroepskamer van het Joegoslavië Tribunaal tot veertig jaar gevangenisstraf veroordeeld wegens misdrijven tegen de menselijkheid waaronder uitroeiing (*extermination*) en vervolging (*persecution*) van niet-Servische burgers. In eerste instantie had hij levenslang gekregen, de zwaarste straf ooit door het tribunaal opgelegd. Stacic werd onder meer verantwoordelijk gehouden voor de deportatie van meer dan twintigduizend burgers uit het gebied en de inrichting van detentiekampen – met beruchte namen als Omarska en Keraterm – waar honderden mensen de dood vonden en velen werden gemarteld, verkracht en mishandeld. Wat maakte deze man, die gewend was levens te redden, tot een massamoordenaar?

De misdrijven en de wreedheden die plaatsvonden tijdens de laatste Balkanoorlog worden wel toegeschreven aan de mentaliteit op de Balkan, aan gewelddadige tradities en eeuwenoude haat onder rancuneuze bevolkingsgroepen. Historisch-sociologisch onderzoek van het afgelopen decennium heeft het geweld geanalyseerd aan de hand van de politieke aardverschuivingen die plaatsvonden sinds de dood van Tito in 1980. De vraag die in dit artikel aan de orde komt, is of volksaard, ressentiment en veranderde landsgrenzen de ingrediënten zijn voor de transformatie van een man als Stacic.

* Drs. Frederiek de Vlaming is als onderzoekster verbonden aan het Amsterdam Center for International Law van de Universiteit van Amsterdam.

Om die vraag te beantwoorden, komen allereerst de algemene achtergronden en karakteristieken van het geweld aan de orde dat zich voordeed in het begin van de jaren negentig in voormalig Joegoslavië, meer in het bijzonder in het district Prijedor in West-Bosnië. Daarna komen de daders aan de beurt: aan de hand van documentatie en procesverslagen van het Joegoslavië Tribunaal zal een beeld worden geschetst van de beweegredenen en motieven van mannen als Stakic, zijn superieuren en zijn ondergeschikten. Het Bosnische district Prijedor staat in dit betoog centraal. De misdrijven die in dit gebied werden gepleegd hebben geleid tot de vervolging van 24 verdachten door het Joegoslavië Tribunaal. Dat is een relatief groot aantal op een totaal van 150 aanklachten die de internationale aanklagers hebben uitgevaardigd. Een deel van de Prijedor-zaken stamt uit de beginperiode van het Tribunaal. In die tijd ondervond de aanklager veel tegenwerking in de regio en was het moeilijk om het bewijs tegen de verdachten rond te krijgen. Meer dan de helft van de Prijedor-verdachten zijn voormalige bewakers van de kampen die in de zomer van 1992 voorpaginanieuws werden nadat een groep Britse journalisten zich er toegang had verschaft en foto's had gemaakt van uitgemergelde gevangenen. De bewakers waren voor de aanklager in Den Haag een makkelijke vangst, er waren genoeg voormalige gevangenen die bereid waren tegen hen te getuigen. Bovendien, zo redeneerde de toenmalige aanklager Richard Goldstone, konden op basis van deze 'minder belangrijke' verdachten de zaken worden voorbereid tegen verdachten in de hogere regionen van het politieke en militaire bestuursapparaat.

De feiten: massaal geweld in Prijedor

Het district Prijedor – dat tegenwoordig deel uitmaakt van de Republika Srpska, het Servische deel van Bosnië – werd eeuwenlang bewoond door Kroaten, Serviërs en moslims. Aan het eind van de jaren tachtig vormden de moslims de grootste bevolkingsgroep met 44% van de ruim 112.000 inwoners; Serviërs vertegenwoordigden 42,5% van de bevolking, Kroaten 5,6%. Uit de volkstelling in 1991 blijkt tevens dat een kwart van alle Prijedor-inwoners een gemengde etnische achtergrond had. Net als in de rest van Joegoslavië verslechterde de verhouding tussen de drie bevolkingsgroepen na de verkiezingen van 1990. Onder invloed van de Servische nationa-

listische propaganda, de afscheiding van Slovenië en Kroatië en de daarop volgende oorlog in Kroatië veranderde de stemming onder de lokale politieke partijen. Hoewel de moslims de verkiezingen hadden gewonnen, bleven de meest invloedrijke posities bezet door Serviërs, een erfenis uit de communistische periode. De media waren vanaf maart 1992 volledig in handen van de Bosnisch-Servische nationalisten en begonnen een haatcampagne tegen de niet-Servische bevolking. Toen in de nacht van 29 op 30 april 1992 de Bosnisch-Servische machtsovername plaatsvond in Prijedor had het leger vrijwel het gehele gebied onder controle en werden de dertien politiebureaus in de regio bemand door ruim 1.700 gemobiliseerde reservisten. Een Crisisstaf werd opgericht, die fungeerde als tijdelijke wetgever. President van deze raad was de ambulance-arts Milomir Stakic. De Crisisstaf ontwikkelde zich onder leiding van Stakic tot een dictatoriale machthebber. Op gezag van de Servische en Bosnisch-Servische politieke leiding initieerde en organiseerde de Crisisstaf een campagne van etnische zuivering die tot doel had de niet-Servische inwoners voorgoed uit het district te verjagen. In korte tijd werden niet-Servische werknemers ontslagen en werd de niet-Servische bevolking gedwongen eigendommen en wapens over te dragen. Meer dan 20.000 inwoners werden gedeporteerd. Ruim 7.000 mensen werden opgepakt en naar de beruchte detentiecentra overgebracht – waarvan er volgens de documentatie van het tribunaal alleen al in het district Prijedor meer dan vijftig waren. Hier werd op grote schaal gemarteld en vonden meer dan duizend mensen de dood. Dorpen met een overwegende Moslimbevolking werden gebombardeerd, waarbij honderden doden vielen.¹ De huizen van de niet-Servische bevolking werden verwoest en ten minste tien moskeeën werden met de grond gelijkgemaakt. De door de VN ingestelde Commission of Experts, die al tijdens de oorlog was begonnen met haar onderzoek naar oorlogsmisdrijven, stelde in een vroeg stadium vast dat de gebeurtenissen in Prijedor konden worden aangemerkt als misdrijven tegen de menselijkheid en wellicht genocide.² Voor het kantoor van de machtigste man van het district, Milomir Stakic, stonden dagelijks rijen mensen in de hoop dat hij hun familieleden kon redden. De deur van de voormalige hulpverlener bleef echter dicht.

1 *The Prosecutor against Momcilo Krajsnik and Biljana Plavsic*, amended consolidated indictment, 7 March 2002, Schedule, A, B, C.

2 *Final Report of the Commission of Experts S/1994/674*, par. 182.

Achtergronden van het geweld

De etnische zuiveringen – niet alleen in Prijedor maar ook elders in Bosnië – waren gericht op een ‘territoriale consolidatie en expansie’ (Zwaan, 2001, p. 316). Dit beleid van expansie was een direct gevolg van de instorting van de federale staat Joegoslavië en het daarmee gepaard gaande verlies van de macht van de oude – communistische – elite. De identificatie met de oude federale staat, zoals die bijna een halve eeuw door Tito was gecultiveerd, was aan herziening toe. Dit bleek een voedzame bodem voor de sluimerende nationalistische gevoelens en politieke partijen maakten er dankbaar gebruik van. Het bleek bovendien een effectieve strategie om de bevolking te mobiliseren. De behoefte aan een herdefiniëring en de bevestiging van een eigen nationale identiteit ging gepaard met een ‘groeïende de-identificatie’ met andere bevolkingsgroepen (Zwaan, 2001, p. 330). De nieuwe machthebbers voerden het onderscheid tussen ‘wij’ en ‘zij’ kunstmatig op, waarbij de eigen identiteit moest worden versterkt ten koste van de ander.

Een dergelijk proces is eerder beschreven, ter verklaring van andere voorbeelden van collectief geweld. Zo stelde Bauman (1989) in zijn analyse van de Holocaust: ‘Het antisemitisme werd geheel in stand gehouden door het belang van de dragers om zich te definiëren en te handhaven. Het was een kwestie van grensbepaling, niet van grensconflict’ (Bauman, 1989, p. 63). In het Joegoslavië van begin jaren negentig was zeker ook sprake van een ‘grensconflict’. Verschillende auteurs, onder wie Judah (1997) en Zwaan (2001), hebben erop gewezen dat het conflict werd gedomineerd door de strijd om politieke macht en territoriale aangelegenheden tussen de Servische en Kroatische elites. De houding jegens de Bosnische moslims zou in de formulering van Bauman vooral een kwestie van ‘grensbepaling’ zijn. Hier speelde ook de Servisch-orthodoxe kerk een rol. Deze had na de dood van Tito een theologie verkondigd waarin de Islam werd afgeschilderd als een bedreiging voor zowel de eigen kerk als de Servische etniciteit (Zwaan en De Graaff, 2005, p. 109).

In de strijd om de macht was het toenemend gebruik van geweld vooralsnog bedoeld om de oppositie – lees: de gematigde krachten – de mond te snoeren. Volgens Gagnon (2004) had het doelbewuste gebruik van geweld tevens tot gevolg dat de percepties van interetnische verhoudingen negatief werden beïnvloed: ‘Elites [...] use violence to try to create a particular notion of groupness that did not exist before;

that is, the violence seeks to change what it means to identify as Serb or Croat and to impose an equivalence between ethnic identity and political position' (Gagnon, 2004, xvii).

Aldus verklaart Gagnon waarom de grootste uitbarstingen van geweld voorkwamen in de meest gemengde gemeenschappen in Bosnië. Het district Prijedor was zo'n gemengde gemeenschap. De verkiezingswinst van de moslims werd er voor de Serviërs – ondanks hun superieure machtspositie – symbool van de dreigende ondergang. De angst ervoor was met behulp van de Servische propaganda inmiddels opgeblazen tot een ware obsessie. Ieder Servisch huishouden in het gebied werd – op instigatie en met behulp van het Joegoslavische leger – van wapens voorzien. Want, zo luidde de oorlogsretoriek, als er nu niet werd ingegrepen, zou hetzelfde gebeuren als tijdens de Tweede Wereldoorlog: een massale afslachting van de Serviërs. De aanval – verpakt als beste verdediging – was nauwkeurig gepland en voorbereid, maar liep vervolgens volledig uit de hand. Zwaan (2001) noteert dat de politieke leiders 'in toenemende mate werden meegesleurd door de stroom van gebeurtenissen' (Zwaan, 2001, p. 340). Dit betekende onder meer dat het 'beleidsmatig' georganiseerde geweld nog meer geweld opriep waar de politieke leiders geen controle over hadden.

Daders uit Prijedor voor de internationale rechter

De aanklager van het Joegoslavië Tribunaal heeft voor de misdrijven in het district Prijedor 24 verdachten gedagvaard. Deze kunnen verdeeld worden in drie categorieën.

Zes van hen betreffen politieke en militaire leiders op het niveau van de Republika Srpska (RS, het Servische deel van Bosnië) en van de federale Joegoslavische staat. Biljana Plavsic, voormalig presidente van de RS, tekende in 2002 een schuldbekentenis en werd in 2003 tot 11 jaar werd veroordeeld, onder meer voor haar verantwoordelijkheid voor de etnische zuiveringen in Prijedor. Het proces tegen haar medeverdachte, parlementsvoorzitter Momcilo Krajisnik, is gaande. De aanklachten tegen bekende verdachten als Karadzic, Mladic en Milosevic omvatten de gebeurtenissen in Prijedor.

De tweede categorie Prijedor-verdachten betreft het districtsniveau van de Crisisstaf waarvan drie leden werden aangeklaagd. Stakic was één van hen.

De derde categorie is de grootste, het zijn de zogenoemde uitvoerders: veertien bewakers die door het tribunaal werden aangeklaagd voor hun directe betrokkenheid bij het geweld in de detentiekampen. Eén verdachte was als reservist persoonlijk betrokken bij de moord op tweehonderd gevangenen. Hieronder volgt een algemene beschrijving van de twee laatste categorieën, de daders die afkomstig waren uit het gebied zelf: de leden van de Crisisstaf en de kampbewakers.

Plaatselijke leiders

De nieuwe politieke leiders in Prijedor hadden geen van allen een lange politieke carrière achter de rug. Twee van de in totaal tien leden tellende Crisisstaf kwamen uit de medische sector. De ambulancearts Stakic was in 1990 lid geworden van de Bosnisch-Servische SDS en was gekozen in de gemeenteraad. De tweede man in de Crisisstaf, Milan Kovacevic, was als anesthesist verbonden aan het plaatselijke ziekenhuis. Beide mannen verlieten na de oorlog de politiek en namen hun medische beroep weer op. Kovacevic werd directeur van het ziekenhuis. Het derde lid dat door het tribunaal werd vervolgd, Simo Drljaca, was politieman.

Volgens getuigen waren het voorheen alom gerespecteerde burgers die zich nooit in extremistische termen hadden uitgelaten. Maar de invloed van het Bosnisch-Servische (en Servische) leiderschap werd na de machtsovername snel merkbaar. Regelmatige ontmoetingen met de Servische politieke top hadden zienderogen invloed op een man als Stakic: zijn aanvankelijk gematigde ideeën werden in zeer korte tijd extremistisch van toon.

De kampbewakers

De kampbewakers kwamen voort uit de grote groep overwegend jonge mannen die door de Crisisstaf geronseld was om de politiebureaus te bemannen ter voorbereiding van de machtsovername. De kersverse bewakers waren vrijwel allemaal geboren na de Tweede Wereldoorlog. De meesten groeiden op in de regio, ze waren getrouwd en hadden kinderen. Ze werden door getuigen gekenschetst als 'good characters before the war', en hadden op een enkele uitzondering na een blanco strafblad. De meesten hadden gewerkt als ober of taxichauffeur en waren nooit politiek actief

geweest. Deze categorie daders was op verschillende manieren betrokken bij het geweld in de kampen die door het Joegoslavië Tribunaal zijn aangemerkt als ‘hellish places, an orgy of infernal persecution’. Sommigen hadden zich schuldig gemaakt aan wreed gedrag zoals mishandeling, moord en verkrachting van gevangenen. Anderen werd verweten dat zij passief waren geweest, de andere kant op hadden gekeken als gevangenen werden mishandeld of vermoord, en niet hadden ingegrepen om de misdrijven te voorkomen of te bestraffen. De gevangenen die men moest bewaken waren veelal bekenden, men kwam uit hetzelfde gebied, had met elkaar op school gezeten, was burens en collega’s geweest. Maar men gaf unaniem en zonder protest gevolg aan de mobilisatieoproep ‘omdat het nu eenmaal oorlog was’³ en ‘omdat het moest en weigeren tegen de wet was’.⁴

Vrijwel alle verdachten verklaarden dat ze wel eens een gevangene hadden geholpen, in een poging mishandelingen te voorkomen of met het doel iemand uit het kamp te laten ontsnappen. Meestal ging dat om gevangenen die men persoonlijk kende. Tot ernstige repercussies van de kant van de Bosnisch-Servische leiding leidde dit niet. De verdachte Kvočka bijvoorbeeld, politiemans van beroep, ontdekte dat twee van zijn (moslim) zwagers gevangen werden gehouden in het kamp Omarska waar hij als bewaker werkte. Hij bracht ze in veiligheid, maar werd door zijn meerderen gedwongen ze weer terug te brengen – hetgeen hij deed. Kvočka werd hierop overgeplaatst naar een ander politiebureau en kon zijn carrière binnen de politie gewoon voortzetten.⁵

Diegenen die zich hoger in de kamphiërarchie bevonden, lijken minder direct betrokken te zijn geweest bij het geweld tegen de gevangenen dan de bewakers onderaan de hiërarchische ladder. Dezen maakten zich schuldig aan soms excessief geweld. Zij maakten gebruik van de gelegenheid die de kampen hen boden, zoals dat door de rechters van het Tribunaal als volgt is verwoord: ‘The camp provided a forum and the power in which to commit abuses’.⁶ Eén van de getuigen in de Kvočka-zaak verwoordt de situatie aldus: ‘They [de bewakers] were absolutely out of control ... Anybody could kill anybody they liked at any time in any shift’.⁷

3 *Prosecutor v. Sikirica et al.*, Sentencing hearing 8 oktober 2001, Transcripts page 5718.

4 *Prosecutor v. Kvočka et al.* transcripts page 11363 (verhoor Prcac).

5 *Prosecutor v. Kvočka*, Judgement, par. 350, 2 november 2001.

6 *Idem*, par 565

7 *Idem*, par. 411

Uit verklaringen van getuigen blijkt dat er een zekere – informele – dwang zou zijn onder de bewakers om mee te doen met het geweld. Voormalig Omarska-gevangene Pervanic noteert in zijn persoonlijk verslag: ‘There were stories that every guard member was required to kill somebody in the camp. It was said that those refusing to participate in these orgies of violence would be forced by others to take an active part, so that later they could not say they had not been involved in killings’ (Pervanic, 1999, p. 64).

De selectie van de slachtoffers lijkt soms te zijn gebaseerd op privé-overwegingen. Wreedheden werden gepleegd om wraak te nemen of oude rekeningen te vereffenen. Zo was er het geval van de moord op een gevangene die door een bewaker was herkend als de rechter die hem ooit een boete zou hebben gegeven voor een verkeersover-treding. Er zijn ook voorbeelden van bewakers die hun voormalige docenten mishandelden vanwege slechte rapportcijfers die ze tijdens hun schooltijd van hen zouden hebben gekregen. In andere gevallen wordt opgemerkt dat de gevangenen met geld op zak een grotere kans liepen te worden vermoord, maar soms wisten de bewakers ook weer niet wie ze doodden (Pervanic, 1999, p. 80, 117).

Verklaringen van de daders

Tijdens het proces voor het Joegoslavië Tribunaal kan de verdachte op twee manieren aan het woord worden gelaten: hij mag een verklaring afleggen – meestal aan het einde van de zitting – en hij kan worden gehoord als getuige. Vaak maken de verdachten gebruik van het recht om tijdens de zitting te zwijgen. Van de Prijedor-verdachten heeft een klein aantal gebruikgemaakt van het recht gehoord te worden. Uit die verklaringen vallen de volgende motieven te lezen voor deelname aan het geweld.

Ten eerste is bij geen van de verdachten sprake van een totale ontkenning van de tenlastegelegde feiten. Over het algemeen erkent men dat er sprake is geweest van vele misdrijven en geweld tegen onschuldige medeburgers. De verantwoordelijkheid hiervoor wordt – gedeeltelijk – verworpen op basis van verschillende redeneringen. Zo erkent de verdachte Stakic, president van de Crisisstaf en machtigste man in Prijedor, dat er misdrijven zijn gepleegd – hij zegt die ook te betreuren – en dat hij indertijd van een aantal ook wel op de hoogte was. Maar hij kiest ervoor zijn macht en invloed te bagatel-

liseren: 'I had no real power ever to effect or influence any of those crimes, to prevent them or to punish the perpetrators'.⁸

Ten tweede verwijzen de 'leiders' in deze groep van verdachten naar hun angst voor overheersing door de andere groepen als drijfveer voor het gebruik van geweld. De verdachte Biljana Plavsic, voormalig hoogleraar biologie en voormalig president van de Republika Serpska en medeverantwoordelijk voor de misdrijven in Prijedor, formuleert haar beweegredenen als volgt: '... a blinding fear that led to an obsession, especially for those of us for whom the Second World War was a living memory, that Serbs would never again allow themselves to become victims. [...] We were in a struggle for our very survival [...] In this obsession of ours to never again become victims, we had allowed ourselves to become victimisers'.⁹

Ten derde wordt door verschillende verdachten erkend dat het massale geweld niet was voorzien en dat de zaken uit hand waren gelopen. Zo verklaart de vice-president van de Crisisstaf, de medicus Kovacevic: '...it was all a terrible mistake. [...] What we did was the same as Auschwitz or Dachau, but it was a mistake. It was planned to have been a camp, but not a concentration camp. [It] turned into something else because of this loss of control. I cannot explain the loss of control. You could call it collective madness'.¹⁰

Van enige reflectie over de rol van de propaganda en angst als drijfveer van geweldpleging – zoals bijvoorbeeld bij Plavsic – is in de verklaringen van de bewakers nauwelijks iets terug te vinden. De 'uitvoerders' maken vrijwel geen melding van de animositeit tussen de verschillende bevolkingsgroepen. Over gevoelens van haat, wrok of angst – al dan niet opgeroepen door de propaganda – als mogelijke drijfveren of rechtvaardigingsgronden is niets terug te vinden. De verklaringen van de bewakers verwijzen eerder naar de algemene omstandigheden in de detentiecentra, waar onduidelijkheid heerste over de bedoeling van het kamp en waar geen gedragsregels leken te bestaan. De meeste bewakers voelden zich niet verantwoordelijk voor de gebeurtenissen in het kamp.

Mlado Radic was één van de bewakers die te werk werd gesteld in het beruchte kamp Omarska. Hij werd onder meer veroordeeld voor verkrachting. Radic zei tijdens zijn proces over zijn gedrag:

8 *Prosecutor v. Milomir Stakic*, trial, transcripts Page 153335, 15 April 2003.

9 *Prosecutor v. Biljana Plavsic*, Sentencing hearing, Transcripts page 99, 17 December 2002.

10 Verklaring afgelegd tijdens een interview met Ed Vulliamy, 'Middle managers of Genocide', in: *The nation*, Washington, 10/6/1996.

'I was an ordinary policeman and always followed orders from other people. Probably the reason was that I wasn't very well educated, so I could not advance in my service. I was just an ordinary policeman [...] and always followed orders. [...] When I was told to be a guard, I would be a guard, I would go on duty'.¹¹ [...] I believe that because I personally did not harm anyone, did not kill anyone, did not steal anything from anyone, I believe that I am not guilty for those things. But as a man, I do feel ashamed'.¹²

Een andere verdachte was Zoran Zigic, voormalig taxichauffeur en muzikant. Zigic had geen formele positie maar was een regelmatige bezoeker van de detentiekampen rond Prijedor. Hij werd door de rechters van het tribunaal gekenschetst als een sadist die gebruikmaakte van de kwetsbare situatie waarin de gevangenen zich bevonden. Hij werd door het Tribunaal veroordeeld tot 25 jaar wegens vervolging, moord en marteling en zijn uiterst wrede gedrag ten aanzien van de gedetineerden. Hoewel hij een aantal tenlastegelegde feiten ontkende, verklaarde hij over één bepaald incident waar hij bij betrokken zou zijn geweest en over zijn gedrag in het algemeen het volgende: 'Looking at the event from the present-day perspective, I certainly wouldn't do that, what I did, but in that situation, as I was a participant in what was happening, I knew almost all the people who had lost their lives on that occasion, and even the Muslims who were killed, I knew most of them too, those that were killed during the attack. I didn't wish to take my revenge on Car. I wanted to humiliate him. I forced him. I emptied his machine-gun and ordered him to put it on his shoulder and to run round in a circle carrying it. I repeat, if this were to happen today after so many years, I wouldn't have done that, but at that time, that was how things were. And I feel deep remorse for doing what I did. [...] I myself don't know why – I was quite intoxicated – [...]'.¹³ I don't wish to say that I was a good man in 1992. I most certainly wasn't. I wasn't good myself, and therefore, by the same token, I wasn't good to anyone else. And unfortunately, I can ascribe most of that to alcohol, but then it is my fault for bringing myself into that state. You know, sometimes one is not always able to control oneself. Something breaks in you'.¹⁴

11 *Prosecutor v. Kvočka et al.* Transcripts page 1045-1046 (6 maart 2000).

12 *Idem*, Transcripts page 1070 (6 maart 2000).

13 *Prosecutor v. Kvočka et al.*, statement Zigic. Transcripts page 9459, 26 maart 2001.

14 *Idem*, Transcripts page 9469.

Zimbardo in Prijedor

Het politieke kader van het district Prijedor dat verantwoordelijk was voor de etnische zuivering bestond grotendeels uit nieuwkomers. Zij vulden het machtsvacuüm dat door de politieke en sociale aardverschuivingen was ontstaan en stonden open voor beïnvloeding door hun politieke meerderen. Hun pas verworven extremistische ideeëngoed kwam van pas bij het verkrijgen – en vooral ook het behouden – van de macht. In de terminologie van De Mildt (1996) zouden Stakic en de zijnen behoren tot de groep ‘ordinary citizens with a well developed calculating instinct for their private interest’ die daders werden van internationale misdrijven ‘by circumstance and opportunity’ (De Mildt, 1996, p. 311). Uit de verklaringen van enkelen – onder wie Biljana Plavsic – blijkt dat men in de loop van de tijd was gaan geloven in de berichten van de eigen propagandamachine.

De bewakers die werkzaam waren in de detentiekampen lijken geen motieven te hebben die teruggrijpen op de gepropageerde dreiging van de kant van de niet-Servische bevolking. Van uitingen van angst, wrok of haat jegens de niet-Serviërs is in de documentatie van het tribunaal weinig tot niets terug te vinden. Ook geven deze daders er geen blijk van dat zij onder dwang zouden hebben gehandeld. Hoewel er sprake was van onderlinge intimidatie, was de situatie in de kampen zodanig dat het mogelijk was zelf invulling te geven aan de functie van bewaker en de omgang met de gevangenen. Het lijkt erop dat men een grote mate van handelingsvrijheid had.

Het is de handelingsvrijheid die de Amerikaanse sociaal-psycholoog Philip Zimbardo in 1971 zijn proefpersonen – studenten – gaf toen hij een gevangenissituatie nabouwde in de kelders van Stanford University. De zogenaamde bewakers mochten een detentieregime opzetten naar eigen goeddunken voor de andere groep proefpersonen, ook studenten: hun ‘gevangenen’. Het experiment werd voortijdig stopgezet omdat het beleid van een aantal ‘bewakers’ ontoelaatbaar wreed werd en de ‘gedetineerde’ proefpersonen tekenen van grote stress gingen vertonen. Hoewel niet alle bewakers zich aan wreed gedrag te buiten gingen, was er geen één die ingreep en het geweld een halt toeriep. Men liet het gebeuren. Zimbardo wijt het gedrag van zowel ‘bewakers’ als ‘gevangenen’ aan het feit dat omstandigheden bepalend kunnen zijn voor het gedrag van mensen: ‘We put good people in an evil place and the evil place won over

the good people'. Het experiment bewees dat de menselijke behoefte om te gehoorzamen en om zich te conformeren aan de groep – en aan de rol die men binnen de groep heeft ingenomen – zeer groot is. Studies naar de achtergronden van massaal geweld verwijzen nog regelmatig naar het experiment van Zimbardo. De Amerikaanse historicus Browning (1992) deed baanbrekend onderzoek naar de motieven van leden van reserve politiebatljon 101 dat naar Polen werd gestuurd om onderdeel te gaan vormen van de moordmachine van de Holocaust. De 'brave huisvaders' van bataljon 101 hadden de opdracht mee te doen aan de massamoord op de joden maar kregen tevens de gelegenheid 'werk' te weigeren of op andere manieren aan hun opdracht te ontkomen. Meer dan 80% doet desondanks wat hen is opgedragen. Volgens Brownings onderzoek bleek de behoefte aan conformisme van grotere invloed te zijn op het gedrag van de mannen dan bijvoorbeeld de nazi-propaganda of het Europese anti-semitisme. Browning stelt dat de daders van de Holocaust zelf een keuze hadden gemaakt: meedoen of niet. Hij concludeert dan ook: 'Human responsibility is ultimately an individual choice' (Browning, 1992, p. 188).

De keuze tussen meedoen aan de gewelddadigheden of zich afzijdig houden was ook in de Bosnische detentiekampen het resultaat van een individuele afweging. Dit gegeven bevestigt de juistheid van de op individuele aansprakelijkheid gerichte aanpak van het internationale strafrecht als antwoord op collectieve misdrijven.

Prijedor vandaag

In Den Haag staan de feiten over de gebeurtenissen in Prijedor vast. De processen tegen twaalf verdachten uit Prijedor zijn inmiddels afgerond. Enkelen zijn weer thuis en leiden een teruggetrokken bestaan. De processen hebben volgens sommigen een positieve invloed gehad op het gevoel van veiligheid in het gebied. Veel vluchtelingen zijn er de laatste jaren teruggekeerd. Er worden nieuwe huizen gebouwd rond de stad Prijedor, daartussen verrijst hier en daar weer een moskee. Maar wie door het centrum van Prijedor wandelt, waant zich in een schijnwereld. Daar tref je een kolossaal massief zwartgranieten herdenkingsmonument voor twintig Bosnische Serviërs die tussen 1991 en 1995 stierven. Een plein verderop staat een tien meter hoog Servisch orthodox kruis ter nagedachtenis aan

'Servische helden' uit dezelfde periode. In de hele stad is geen enkel teken van de duizenden slachtoffers aan niet-Servische zijde. Dokter Stakic is er voor velen nog steeds een held. Getuige zijn verklaringen voor het tribunaal lijkt hij zelf inmiddels beter te weten.

Literatuur

Bauman, Z.

De moderne tijd en de holocaust
Amsterdam, Boom, 1998

Browning, Christopher R.

Ordinary men; reserve Police Battalion 101 and the final solution in Poland

Londen, Penguin, 2001 (oorspronkelijke uitgave Harper Collins, 1992)

Zwaan, T., R. de Graaff

Genocide en de crisis van Joegoslavië 1985-2005
Amsterdam, Contact, 2005

Gagnon, V.P.

The myth of ethnic war
Cornell University Press, 2004

Judah, T.

The Serbs; history, myth, and the destruction of Yugoslavia
Yale University Press, 1997

Pervanic, K.

The killing days
Blake Publishing, 1999

De Mildt, D.

In the name of the people; perpetrators of genocide in the reflection of their Post-War prosecution in West Germany
Den Haag, Martinus Nijhoff Publishers, 1996

Zimbardo, Ph.

The psychology of imprisonment; privation, power and pathology
Stanford University, 1972

Zwaan, T.

Civilisering en decivilisering; studies over staatsvorming en geweld nationalisme en vervolging
Amsterdam, Boom, 2001

De medewerking van staten aan internationale straftribunalen en het beginsel van ‘equality of arms’

G.J.A. Knoops*

Gedurende de laatste tien jaar zijn meerdere internationale straftribunalen opgericht zoals het Joegoslavië Tribunaal (ICTY) en het Rwanda Tribunaal (ICTR). In juli 2002 volgde het permanente Internationaal Strafhof in Den Haag (ICC), terwijl vanaf 2002 ook een andere categorie tribunalen het licht zag, te weten die van de zogenoemde gemengde straftribunalen zoals het Special Court for Sierra Leone (SCSL). Bij deze laatste categorie gaat het om tribunalen samengesteld uit nationale en internationale rechters die rechtspreken op grond van procedureregels die evenzeer gemengd van karakter zijn, namelijk afgeleid van nationale en internationale procesregels.¹ Twee facetten spelen een cruciale rol in de procesvoering bij deze tribunalen.

Op de eerste plaats het element van de medewerking van staten (state cooperation). Dit onderdeel van de procesvoering blijkt essentieel te zijn voor het functioneren van deze tribunalen zowel vanuit het perspectief van de aanklagers als dat van de verdediging.

Op de tweede plaats is handhaving van het beginsel van ‘equality of arms’ (welk beginsel hierna zal worden uitgewerkt) van doorslaggevende aard voor het plaatsvinden van eerlijke processen bij deze tribunalen. Gezegd kan worden dat zonder medewerking van staten, genoemde tribunalen in feite niet kunnen functioneren. Maar ditzelfde geldt ook voor de handhaving van het genoemde beginsel van ‘equality of arms’. Dit betekent dat dit laatste beginsel ook dient door te werken naar het eerstgenoemde aspect, te weten de medewerking van staten. Indien dit laatste niet plaatsvindt op

* Prof. dr. Geert-Jan Alexander Knoops is hoogleraar Internationaal Strafrecht, defence counsel bij de ICTY, ICTR, SCSL en advocaat bij Knoops & Partners, Amsterdam.

1 Zie voor een overzicht van deze tribunalen: Knoops, 2003, p. 13-20.

grond van 'gelijkheid in processuele zin,' komt het beginsel van fair trial bij deze tribunalen in gevaar.

In dit artikel zal in het bijzonder op deze wisselwerking tussen state cooperation en equality of arms in het kader van het genoemde internationaal strafprocesrecht worden ingegaan. Deze wisselwerking zal worden geanalyseerd vanuit het belang daarvan voor de rechtspraktijk, meer speciaal voor de vraag naar de effectiviteit van deze internationale strafprocessen. State cooperation voor internationale tribunalen kan wellicht niet geschieden met volwaardige gelijkheid tussen de partijen omdat staten een zekere mate van selectiviteit kunnen toepassen bij de vraag of en zo ja wanneer men medewerking aan een tribunaal geeft. Doet een dergelijke vorm van 'dualiteit' zich inderdaad in deze rechtspraktijk voor? Anders gezegd, vormt state cooperation op dit internationaal strafrechtelijk niveau niet een reflectie van het fenomeen van de zogeheten 'dual state'? Met dit laatste wordt bedoeld dat hoewel een bepaald juridisch fenomeen bedoeld is om een bepaalde normatieve werking te hebben binnen een juridisch systeem van *checks en balances*, dit inherent ook een rechtspolitieke connotatie heeft en in feite een instrument is waarmee politieke autoriteiten een juridisch systeem kunnen beïnvloeden.²

Daarbij zal worden bekeken of en in hoeverre state cooperation bij internationale straftribunalen ook aan een dergelijke rechtspolitieke invloed onderhevig is en, zo ja, wat hiervan de effecten zullen zijn op het adequaat kunnen bewerkstelligen van 'equality of arms' op het terrein van een dergelijke rechtshulp van staten aan tribunalen.

Twee modellen van state cooperation

Alvorens genoemde wisselwerking te bespreken is het van belang vast te stellen dat state cooperation op het niveau van de tribunalen in feite is gebaseerd op het zogeheten verticale model.

Traditioneel is state cooperation in het internationale strafrecht gebaseerd op het horizontale model. Dit model gaat ervan uit dat

2 Zie voor de introductie van dit fenomeen de 'dual state' het boek van Frankel, 1941. Deze politieke wetenschapper uit Duitsland introduceerde dit begrip in 1941, na in 1939 te zijn geëmigreerd naar de VS.

rechtshulp tussen staten plaatsvindt op grond van de gedachte dat staten als entiteiten gelijk zijn en dat het interstatelijk juridisch verkeer en assistentie in strafzaken consensualiteit als grondslag heeft, dat wil zeggen dat alleen met instemming van staten bepaalde rechtshulphandelingen kunnen worden verricht, zoals het overdragen van personen of het verstrekken van bewijsmateriaal van de ene aan de andere staat.³ Indien men dit model toepast op de internationale straftribunalen, impliceert dit dat deze tribunalen niet bij machte zijn om soevereine staten te dwingen tot het verlenen van rechtshulp ten behoeve van procedures bij deze tribunalen.⁴

In tegenstelling tot dit horizontale model, gaat het verticale model uit van een supranationale positie van de internationale straftribunalen ook in relatie tot het hebben van bevoegdheden om staten tot dergelijke state cooperation te dwingen, waaronder de macht om zogenoemde 'binding orders' jegens staten uit te vaardigen, zelfs indien dit ingaat tegen 'state sovereignty issues' (Cassese, 2003, p. 356).

Terwijl de ICTY en ICTR duidelijk zijn gebaseerd op een dergelijk verticaal model van state cooperation (doordat hun grondslag is gelegen in een Chapter VII-resolutie van de VN Veiligheidsraad), kenmerkt het ICC zich door een systeem van state cooperation dat karakteristieken van zowel het horizontale als verticale model heeft (Cassese, 2003, p. 358). Dit laatste kan verklaard worden door het feit dat het ICC is gebaseerd op een multilateraal verdrag dat inmiddels door ruim honderd staten is geratificeerd.

Op het eerste oog kan worden gezegd dat binnen het verticale model zowel de aanklagers als verdediging een ogenschijnlijk betere positie hebben in de zin van betere kansen om belastend dan wel ontlastend bewijsmateriaal via het tribunaal in bezit te krijgen. Maar is dit wel zo en in hoeverre wordt zulks *de facto* gewaarborgd door het beginsel van equality of arms?

De betekenis en reikwijdte van 'equality of arms' voor de internationale straftribunalen

Alvorens op deze fundamentele vragen in te gaan, is het van belang eerst stil te staan bij de betekenis en reikwijdte van equality of arms

3 Zie voor dit model en eigenschappen Cassese, 2003; Knoops, 2005, p. 309-314.

4 Zie noot 3.

in het kader van processen bij deze internationale straftribunalen. De essentie van het beginsel van equality of arms, vooral ontwikkeld door het Europese Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM), is dat een verdachte niet in een procedurele achterstand mag worden geplaatst ten opzichte van de positie van de aanklagers. Het EHRM heeft dit beginsel zodanig uitgelegd dat het equality dient te waarborgen voor beide partijen, aanklager en verdediging.⁵ De toepassing van dit beginsel in deze zin is door internationale straftribunalen op dezelfde wijze uitgelegd. Dit beginsel is, evenals in het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (EVRM), in de statuten van deze tribunalen niet met zoveel woorden vastgesteld, maar volgt uit de implementatie hierin van de notie van 'fair trial'.⁶ Wat is nu de praktische betekenis van dit beginsel in de procesvoering bij al deze internationale straftribunalen? Er zijn met name twee onderwerpen waar equality of arms in procedurele zin een belangrijke rol toekomt in deze internationaal strafrechtelijke context:

- In de eerste plaats als het gaat om toegang tot het bewijsmateriaal dat de aanklagers aan een aanklacht ten grondslag leggen, het proces van de zogeheten 'discovery', welk bewijsmateriaal zowel belastende als voor de verdachte ontlastende elementen kan bevatten en dat nodig is voor een adequate voorbereiding van de verdediging.
- Ten tweede, als het betreft het op dezelfde wijze als de aanklagers ter zitting kunnen horen van getuigen, zonodig door middel van het met tussenkomst van het tribunaal doen dagvaarden van de betreffende getuige, de zogeheten 'subpoena ad testificandum' (een dagvaarding om te moeten getuigen).⁷

De rechtspraktijk, bezien vanuit het oogpunt van de verdediging, leert dat tussen deze twee aspecten, die essentieel zijn voor een effectieve voorbereiding en presentatie van een verdediging voor internationale tribunalen, een spanningsveld bestaat. Hieronder zal dit nader worden uitgewerkt.

5 Zie voor deze achtergrond Cassese, 2003, p. 395-396; Knoops, zie noot 3, p. 37-42.

6 Zie art. 21 respectievelijk 20 van de ICTY-ICTR statuten, art. 17 van het SCSL statuut en art. 67 van het ICC statuut.

7 Dit laatste is bij de ICTY gebeurd in onder meer *Prosecutor v. Kupreskic e.a.*, Decision on Defence Motion to Summon Witnesses, 6 October 1998, Case No. IT-95-16-T.

Gelijkwaardigheid van aanklager en verdediging in het kader van equality of arms: standpunt ICTY en ICTR

Alvorens de vraag kan worden beantwoord of er sprake is van een *de facto* gelijkwaardige positie tussen aanklagers en verdediging, ook op het gebied van state cooperation, is het van belang kennis te nemen van een aantal belangwekkende uitspraken die door de ICTY en ICTR zijn geweest inzake de uitleg van 'equality of arms' (Knoops, 2006, p. 201-229).

In de eerste plaats is daar de beslissing van het Rwanda Tribunaal (ICTR) in *Prosecutor v. Kayishema/Ruzindana* van 5 mei 1997, gewezen naar aanleiding van een defense request aan de rechters van het Tribunaal teneinde 'an order' te geven aan de prosecution. Dit verzoek werd gebaseerd op het beginsel van equality of arms en strekte ertoe om het aantal aanklagers, assistenten en onderzoekers verbonden aan de prosecution te beperken alsmede om inzage te krijgen in alle financiële middelen die de prosecution in die zaak ter beschikking stonden.⁸

De rechters van de ICTR verwierpen dit verzoek in een beslissing overwegende dat de rechten van de verdachte en het beginsel van gelijkwaardigheid tussen partijen niet verward mag worden met het beginsel van gelijkheid in financiële middelen. Ook overwoog het Tribunaal dat het recht op een eerlijk proces in de zin van het ICTR Statuut niet mag worden uitgelegd in de zin dat het ook een gelijkheid in financiële zin omvat.⁹

Hieraan voegde de Trial Chamber toe dat in de Directive betreffende de toewijzing van defense counsel uitvoerig is uiteengezet de financiële middelen die voor de verdediging beschikbaar zijn voor het tribunaal terwijl de verdachte in deze zaak niet had weten aan te tonen dat het deze financiële middelen niet zou hebben gekregen.¹⁰

De tweede relevante uitspraak in dit kader is die van de ICTY, gewezen op 4 februari 1998 in de zaak *Prosecutor v. Delalic e.a.* In deze zaak oordeelden de ICTY-rechters dat procedurele gelijkheid betekent gelijkheid tussen aanklager en verdediging. De rechters

8 ICTR Trial Chamber decision in *Prosecutor v. Kayishema/Ruzindana*, 5 mei 1997.

9 Zie noot 8.

10 Gewezen werd hier op art. 17(A) van de Directive on the Assignment of Defence Counsel dat bepaalt dat de kosten en uitgaven voor juridische bijstand die in redelijkheid of noodzakelijk voor een verdachte in dit kader gemaakt moeten worden, door het tribunaal worden gedragen.

verwierpen de opvatting dat deze procedurele gelijkheid eerder in het voordeel van de verdediging zou moeten worden uitgelegd omdat zulks nu juist zou resulteren in ongelijkheid tussen de partijen.¹¹ Op basis van deze overweging gelastte de Trial Chamber de defence om vóór aanvang van het proces aan de aanklagers een lijst met getuigen à décharge te verstrekken.

In de derde plaats is daar de beslissing van de Appeals Chamber van de ICTY in *Prosecutor v. Aleksovski*, van 16 februari 1999, waarin ook de hoger beroeprechters van dit tribunaal oordeelden dat het beginsel van equality of arms uitgelegd diende te worden ten gunste van beide partijen in het proces en niet alleen ten gunste van de verdachte.¹²

Concluderend kan dan ook worden gezegd dat het beginsel van equality of arms door zowel de ICTY als ICTR wordt gezien als een notie die ten gunste van beide partijen strekt als het gaat om procesvoering voor deze internationale strafprocedure. De vraag dient zich echter aan of daarna recht wordt gedaan aan de rechtspraktijk voor deze tribunalen, waaruit volgt dat er nu juist geen equality of arms bestaat zoals de ICTR en ICTY dit voor ogen hebben. De verdediging opereert daar in een evidente processuele achterstandspositie.¹³

Contextualisering van equality of arms door ICTY en ICTR

De vraag die hiermee verband houdt, is natuurlijk of het beginsel van equality of arms eigenlijk wel een andere betekenis zou dienen toe te komen als het gaat om internationale tribunalen.

Hoewel uit de rechtspraak van de tribunalen blijkt dat men aansluiting zoekt bij de visie van het ECHR op dit punt,¹⁴ heeft de ICTY Appeals Chamber de toepassing van dit beginsel wel degelijk gecontextualiseerd om daarmee invulling te geven aan de specifieke karakteristieken van een internationaal straftribunaal als dat

11 Zie ICTY Trial Chamber Decision in *Prosecutor v. Delalic e.a.*, Decision on the Prosecution's Motion for an Order Requiring Advanced Disclosure of Witnesses by the Defence, 4 februari 1998, Case No. IT-96-21-T, para. 49.

12 Zie *Prosecutor v. Aleksovski*, Case No. IT-95-14/1-A.

13 Zie Knoops, noot 3.

14 Zie hierboven.

van de ICTY. De navolgende verfijningen zijn door de ICTY in dit kader geformuleerd.

In de eerste plaats werd vastgesteld dat het recht van de verdachte om adequate gelegenheid en faciliteiten te hebben om zijn of haar verdediging voor te bereiden, zoals uiteengezet in art. 21 van het ICTY Statuut, gezien dient te worden als een essentieel element van het recht op een eerlijk proces zoals bedoeld in art. 20 van het statuut. Deze interpretatie geeft wel degelijk ruimte aan de intrede van een vorm van 'substantive equality'.¹⁵

In de tweede plaats accepteerde de ICTY Appeals Chamber op deze wijze wel degelijk een wat ruimere interpretatie van equality of arms vergeleken met die geformuleerd door het ECHR in het kader van nationale strafzaken. De ICTY rechtvaardigde deze benadering in het bijzonder door erop te wijzen dat een juiste verdediging bij de internationale tribunalen problemen ondervindt als het gaat om verkrijgen van bewijsmateriaal van staten.¹⁶

In de derde plaats is aan deze bijzondere betekenis van equality of arms bij de internationale tribunalen invulling gegeven doordat de ICTY Appeals Chamber de volgende procedurele faciliteiten heeft opgesomd die volgens haar deel dienen uit te maken van equality of arms vanuit het perspectief van de verdediging:

- the adoption of protective measures, including the grant of limited immunity from prosecution in the form of safe conduct;
- the taking of evidence by video-link or by way of deposition;
- the issuance of binding orders to states for the production of evidence;
- the compelling of a witness' testimony by asking the court to subpoena witnesses or to call as court witnesses persons who would be reluctant to testify on behalf of the defence; and
- the possibility of conceiving situations where a fair trial is not possible because witnesses central to the defence case do not appear due to the obstructionist efforts of a state, and which could eventually lead to a stay on the proceedings.¹⁷

15 *Prosecutor v. Tadic*, Appeals Chamber judgement 15 juli 1999, paras. 47 en 52; zie ook May, Wierda, 2002.

16 *Id.*, p. 51-2.

17 *Id.*, p. 52-55.

Echter, in tegenstelling tot deze ogenschijnlijke uitbreiding van het beginsel van equality of arms ten gunste van de verdediging zoals door de ICTY in 1999 ontwikkeld, is er een meer recente uitspraak van de ICTR Appeals Chamber die juist een contra-indicatie daarvoor lijkt te vormen. In een uitspraak uit 2001 overwoog namelijk de ICTR Appeals Chamber dat dit beginsel alleen opgaat voor die situaties die binnen de controle van het tribunaal vallen zodat het kunnen verzekeren van de aanwezigheid van bepaalde getuigen die de verdediging heeft weten te localiseren, niet zonder meer een schending van dit beginsel oplevert.¹⁸

Het blijft derhalve de vraag of deze laatste uitspraak nu als een verlating dan wel als een beperking van het beginsel van equality of arms dient te worden aangemerkt.

Concluderend kan worden gezegd dat het niet onredelijk is om equality of arms binnen het kader van internationaal-strafrechtelijke procedures meer extensief te interpreteren dan haar gebruikelijke betekenis binnen een nationaal-strafrechtelijke context, zowel als het gaat om de procedurele als materieelrechtelijke positie van de verdachte (May en Wierda, 2002, p. 267-268). De Appeals Chamber decision uit 1999 in de Tadic-zaak biedt voor deze visie nog steeds voldoende steun.

Equality of arms toegepast door de ICTY en ICTR terzake state cooperation

Gaat het in het bijzonder om het fenomeen van state cooperation voor de ICTY en ICTR, dan geeft ook hier de eerste zaak van de ICTY, de genoemde Tadic-zaak, inzicht omtrent de vraag hoe de rechters van dit tribunaal het beginsel van equality of arms toepassen in het kader van state cooperation. In het hoger beroep dat door Tadic in die zaak werd ingediend, vormde de eerste appèlgrond het argument dat 'The appellant's right to a fair trial was prejudiced as there was no equality of arms between the Prosecutor and the Defense due to the prevailing circumstances in which the trial was conducted'. In het bijzonder stelde de verdediging van Tadic dat door gebrek aan state cooperation en zelfs obstructie door de Republiek Srpska (i.e., de lokale Servische autoriteiten in Prijedor), een effectieve verdediging gedurende het proces was gefrustreerd.

¹⁸ *Prosecutor v. Kayishema*, Case No. ICTR-95-1-A, Appeals Judgment, 1 juni 2001 para 73.

De Appeals Chamber verwierp deze argumentatie en accepteerde hierbij de redenering van de aanklagers dat equality of arms alleen omvatte equality in procedurele zin en niet in substantiële zin, ook indien het de medewerking betrof van staten aan de verdediging voor de ICTY. Van belang is dat de Appeals Chamber van de ICTY zich op dit punt voornamelijk baseerde op de jurisprudentie van het EHRM door in paragraaf 49 van de hogerberoepuitspraak te overwegen dat: 'There is nothing in the ECHR case law that suggests that the principle is applicable to conditions, outside the control of a court, that prevented a party from securing the attendance of certain witnesses. All the cases considered applications that the judicial body had the power to grant'.¹⁹

De vraag is echter of de verwerping van dit argument van de verdediging op grond van genoemde rechtspraak van het EHRM wel terecht is. Immers, de zaken die voor het EHRM worden gebracht betreffen veelal klachten die betrekking hebben op relatief stabiele staten en democratieën, uitzonderingen daargelaten, binnen welke staten het politieapparaat in staat is om 'law and order' te handhaven en om de verschijning van getuigen voor de lokale rechtbanken te verzekeren (Jones en Powles, 2003, p. 591). Deze situatie deed zich niet voor in de kwestie waarop de verdediging doelde in de genoemde Tadic-zaak; de betreffende politiechef in Prijedor was namelijk zelf door de ICTY aangeklaagd voor genocide en uiteindelijk twee maanden na het Tadic-proces in eerste aanleg, door SFOR-troepen neergeschoten toen hij trachtte te ontkomen aan zijn aanhouding. Anders gezegd, in de Tadic-zaak had men van doen met een situatie waarin het allerminst zeker was of bepaalde getuigen konden worden opgebracht bij de ICTY door middel van medewerking door het lokale politieapparaat. Een situatie overigens die zich niet alleen bij de ICTY voordoet maar ook bij de ICTR en het Special Court for Sierra Leone (SCSL) (voor dit aspect zie hierna). Uit het voorgaande vloeit voort dat, gelet op de specifieke rechts-politieke context waarin strafzaken voor internationale tribunalen zich voordoen en ook gezien de veelal complexe (geo-)politieke verhoudingen die binnen de betreffende staat bestaan waarin het conflict zich heeft afgespeeld, het begrip equality of arms in relatie tot state cooperation een specifieke betekenis zou dienen te hebben. Deze bijzondere context rechtvaardigt mijns inziens dat dit beginsel

19 Zie *Prosecutor v. Tadic*, ICTY Appeals Chamber judgment 15 juli 1999, Case No. IT-91-1A.

daar op grond van een teleologische interpretatie zou moeten worden toegepast in die zin dat het wél voornamelijk ten gunste van de verdediging zou moeten doorwerken en niet zozeer ten gunste van de aanklagers die minder in een procedurele achterstandspositie opereren.

Equality of arms zou derhalve primair tot doel moeten hebben om daadwerkelijk te verzekeren dat de verdediging adequate middelen heeft om haar zaak voor te bereiden en te presenteren, in die zin dat deze middelen op zijn minst gelijk moeten zijn aan die welke ter beschikking staan van de aanklagers die veelal juist wel alle voordelen van een staatsapparaat achter zich hebben staan.

Het tegenargument, dat ook aanklagers bij de international tribunals veelal op dezelfde wijze als de verdediging moeten afgaan op de medewerking van staten terzake onderzoek en vervolging en dus daar dezelfde problemen zouden kunnen ondervinden als verdediging,²⁰ lijkt mij niet overtuigend. Feit blijft immers dat de aanklagers niet alleen beschikken over veel meer financiële middelen om uiteindelijk in de betreffende staat onderzoek te doen,²¹ maar veelal ook een rechtspolitiek mandaat hebben en achter zich weten om een bepaalde staat ervan te overtuigen en zelfs te dwingen om documenten jegens de aanklagers te doen overhandigen. De financieel-economische gevolgen die bijvoorbeeld aan Servië en Montenegro door tussenkomst van de Chief Prosecutor van de ICTY zijn geëffectueerd door de VN en ook het doen tegenhouden van het lidmaatschap van deze staat van de EU, waarop tevens de Chief Prosecutor van de ICTY invloed heeft, zijn hiervan een voorbeeld.²² Dergelijke rechtspolitieke instrumenten staan nu juist *niet* de verdediging ter beschikking bij dit soort tribunaals.

Daarnaast kan een voorbeeld van deze ongelijkwaardige positie in het kader van processen bij internationale straftribunaals worden ontleend aan de Agreement between the United Nations and the Government of Sierra Leone on the Establishment of a Special Court for

20 Zie voor deze opvatting de Separate and Dissenting Opinion van Judge McDonald bij *Prosecutor v. Tadic*, Decision on Prosecution Motion for Production of Defence Witness Statements, 27 november 1996, para. 32.

21 Zie Knoops, noot 3.

22 Zie hiervoor Jones en Powles, 2003, p. 839 waarin zij ook melding maken van de verschillende rapporten die vanwege het tribunaal zijn uitgebracht aan de Veiligheidsraad van de VN in relatie tot non-cooperation van Servië en Montenegro; zie bijvoorbeeld ook het feit dat het niet doen overleveren van generaal Mladic door Servië van het ICTY een obstakel vormt voor het lidmaatschap van Servië van de EU.

Sierra Leone van 16 januari 2002, in het bijzonder art. 17 dat, sprekend over cooperation met de Special Court, het navolgende bepaalt: 'The Government shall cooperate with all organs of the Special Court at all stages of the proceedings. It shall, in particular, facilitate access to the Prosecutor (mijn onderstreping: GJK) to sites, persons and relevant documents required for the investigation.'

Lezing van dit artikel, met name lid 1, leert dat hier alleen de prosecution wordt genoemd aan wie toegang tot bepaalde locaties, personen en relevante documenten zou moeten worden verleend in het kader van de investigation. Opmerkelijk is dat niet de verdediging, optredend voor de Special Court, is opgenomen aan wie gelijkelijk deze toegang zou moeten worden verleend.²³ In een van de zaken aanhangig voor de Special Court is door de verdediging in 2004 aan de hoofdgriffier van dit tribunaal gevraagd om dit artikel-lid extensief te interpreteren in die zin dat het ook zou moeten worden toegepast voor potentiële getuigen van de verdediging die voor de verdediging niet toegankelijk zijn of ten aanzien van wie de nationale autoriteiten obstakels opwerpen. Daarop is destijds in de betreffende kwestie negatief gereageerd door de hoofdgriffier van de SCSL. Het komt mij voor dat in dit kader derhalve zeker niet van equality of arms gesproken kan worden en hier zeker niet de visie opgaat dat ook en met name de prosecution dezelfde problemen als de verdediging ondervindt als het gaat om state cooperation ten behoeve van de procedures voor internationale tribunalen.

De criteria voor en beperkingen van state cooperation bij de straftribunalen

Na het voornaamste obstakel te hebben geanalyseerd in het kader van state cooperation bij de internationale straftribunalen – de *de facto* ongelijkwaardige positie van verdediging ten opzichte van prosecution – zal thans worden stilgestaan bij de criteria die door de ICTY en ICTR zijn ontwikkeld voor de wijze waarop state cooperation kan worden ingeroepen.

Het systeem van state cooperation bij deze straftribunalen is voornamelijk 'judge-made'. Dat wil zeggen dat de statuten van deze twee tribunalen zelf geen uitsluitel terzake deze criteria bieden,

²³ Zie voor deze casus ook Knoops, noot 3, p. 321-322.

maar dat het uiteindelijk de rechters bij deze tribunalen zijn geweest die hierin duidelijkheid hebben gecreëerd door middel van hun rechtspraak.²⁴ Anders dan het ICC-systeem, dat op een verdrag is gebaseerd en niet op een resolutie van de Veiligheidsraad zoals in het geval van ICTY en ICTR, is er bij deze laatste tribunalen sprake van een dwingende verplichting voor staten tot het doen meewerken aan de processen voor deze fora, op straffe van eventuele sancties van de zijde van diezelfde Veiligheidsraad.

Een belangrijke beslissing in dit opzicht is die van de Appeals Chamber van de ICTY in *Prosecutor v. Blaskic* waarin de navolgende criteria zijn uiteengezet om te komen tot het uitvaardigen van een 'binding order' aan een staat om documenten aan het tribunaal over te dragen. De hogerberoeprechters van de ICTY formuleerden de volgende vier condities die vervuld moeten zijn wil een dergelijk verzoek tot het geven van een dergelijke order slagen. Een dergelijk verzoek dient:

- identify specific documents and not broad categories of documents;
- set out the relevance of the documents to trial;
- not be unduly onerous; and
- give the State sufficient time for compliance.²⁵

In een tweede opzicht was genoemde Blaskic-uitspraak van belang voor het aspect van state cooperation inzake processen bij internationale tribunalen. In tegenstelling tot de Trial Chamber, oordeelde de Appeals Chamber dat het uitvaardigen van een dagvaarding om een bepaald persoon te doen getuigen (een zogeheten 'subpoena duces tecum') niet uitgebracht kan worden jegens een staat noch de autoriteiten van een staat, maar alleen kan worden uitgebracht jegens individuen die in een privé-capaciteit optreden. Staten en state officials kunnen volgens de Appeals Chamber alleen voorwerp zijn van 'binding orders'.²⁶ Zo oordeelde de ICTY tevens dat subpoena's in beginsel niet uitgevaardigd kunnen worden jegens internationale organisaties.²⁷

²⁴ Zie hiervoor ook Cassese, 2003, p. 357.

²⁵ Zie *Prosecutor v. Blaskic*, Appeals Chamber judgement 29 oktober 1997, judgement on the Request of the Republic of Croatia for Review of the Decision of Trial Chamber II of 18 July 1997, Case No. IT-95-14-AR.

²⁶ Zie noot 26.

²⁷ Zie ICTY Decision Refusing Defence Motion for Subpoena, *Prosecutor v. Kovacevic*, 23 juni 1998, in welke zaak het ging om de vraag of de Organisation for Security and Cooperation in Europe (OSCE) kon worden gedagvaard voor het tribunaal.

Het belang van het onderscheid tussen subpoena's (dagvaardingen) en 'binding orders' is met name gelegen in de sanctie indien er niet wordt meegewerkt aan een strafproces bij de ICTY. Indien een individu weigert mee te werken, bijvoorbeeld door geen gevolg te geven aan een dagvaarding om te getuigen, kan het tribunaal zogenoemde contempt of court procedures starten. Deze kunnen niet jegens een staat worden ingesteld die een 'binding order' om bijvoorbeeld bewijsmateriaal te overleggen, naast zich neerlegt.²⁸

In een derde opzicht is de genoemde Blaskic Appeals Chamber-beslissing van belang voor de ontwikkeling van state cooperation op internationaal strafrechtelijk niveau. De vraag rees in deze zaak of staten medewerking aan het tribunaal kunnen weigeren op grond van 'national security concerns'. De hogerberoeprechters van de ICTY lieten deze mogelijkheid inderdaad open maar bepaalden dat een dergelijke weigering om documenten of ander bewijsmateriaal aan het tribunaal te overhandigen, voorwerp is van strikte limiteringen en dat uiteindelijk het tribunaal zelf hieromtrent het laatste woord heeft. Anders gezegd, een rechter van de ICTY kan bepalen dat dergelijke 'national security concerns' mogelijk ongefundeerd zijn en de betreffende staat dient dan alsnog mee te werken. Geschiedt dat niet, dan kan het tribunaal zulks rapporteren aan de Veiligheidsraad die sancties kan opleggen aan de betreffende staat.²⁹

Het ICC state cooperation systeem

In tegenstelling tot het ICTR-ICTY-systeem inzake state cooperation, dat is neergelegd in slechts één artikel in de respectievelijke statuten³⁰ en dat ook wel wordt gezien als een 'supra-state model',³¹ is in het ICC Statuut gekozen voor een 'state-oriented approach' met daarin elementen van het traditionele horizontale model inzake interstatelijk rechtshulpverkeer.³² Hieruit vloeit een aantal belangrijke verschillen voort.

28 Zie noot 28, para. 57-60.

29 Zie noot 28; zie ook Cassese, 2003, p. 357.

30 Zie artikel 29 en 28 respectievelijk van het ICTY-ICTR Statuut.

31 Dit vanwege de grondslag van de ICTY en ICTR in een Chapter VII-resolutie van de VN Veiligheidsraad.

32 Zie Cassese, 2003, p. 358; zie ook Knoops, noot 3, p. 309-311; zie ook paragraaf 1 van dit artikel.

- Het ICC Statuut kent een gedetailleerde en specifieke regeling in verband met state cooperation teneinde de verplichtingen van staten, partij bij het ICC, zo nauwkeurig mogelijk uiteen te zetten als het gaat om het overdragen van bewijsmateriaal aan het ICC en ter beschikking stellen van getuigen. Hierdoor wordt de rechterlijke interpretatievrijheid op dit terrein zoveel mogelijk aan banden gelegd, terwijl de opstellers van het ICC Statuut tegelijkertijd ‘wettelijke’ zekerheden voor de staten wensten in te bouwen.³³ Het ICC Statuut laat echter één aspect open; dient het verzamelen van bewijs of het uitvoeren van arrestatiebevelen te worden opgedragen en uitgevoerd door de autoriteiten van de betreffende Staat dan wel kan zulks door de ICC-aanklager zelf worden gedaan? Nu het statuut ervan uitgaat dat dit soort handelingen in overeenstemming met de nationale wetgeving dienen te worden uitgevoerd, is er veel voor te zeggen dat de eerste variant prevaleert (Cassese, 2003, p. 358).³⁴
- Op de tweede plaats is een belangrijk kenmerk van het ICC-systeem inzake state cooperation gelegen in de doorwerking van het complementariteitsbeginsel naar ook dit aspect. Genoemd beginsel impliceert dat de ICC eerst jurisdictie over een bepaalde situatie en zaak toekomt indien een ICC-partij niet wil of kan onderzoeken of vervolgen.³⁵ In tegenstelling tot de ICTY en ICTR – gebaseerd op ‘primacy over national jurisdiction’ – is de relatie tussen ICC en nationale jurisdicties gebaseerd op ‘primacy van deze laatste jurisdicties over eerstgenoemde’ (Olasolo, 2005, p. 146). Uit dit ICC-systeem volgt derhalve dat state cooperation jegens het ICC kan worden tegengehouden of vertraagd door dit beginsel van complementariteit.
- Ook ten aanzien van het aspect van ‘national security interests’ vertoont het ICC-systeem inzake state cooperation een specifieke regeling, opgenomen in het statuut met eigen kenmerken. Anders dan de restrictieve benadering op dit punt door ICTY en ICTR, zoals neergelegd in de besproken Blaskic-zaak, gaat het ICC Statuut uit van een aanzienlijke beslissingsruimte voor partij-staten om hun

33 Zie Cassese, 2003, p. 358.

34 Steun voor deze opvatting lijkt ook te bieden de eerste zaak voor het ICC, namelijk ‘Situation in the Democratic Republic of the Congo in the case of the Prosecutor v. Thomas Lubanga Dyilo’, Pre-Trial Chamber I Decision van 24 februari 2006, Case No. ICC-01/04-01/06.

35 Zie voor dit beginsel Olasolo, 2005, p. 145-150.

nationale security informatie veilig te stellen en niet ter beschikking aan het ICC (Cassese, 2003, p. 359).³⁶ In art. 93(4) van het Statuut is er een bijzondere exceptie opgenomen om geen state cooperation aan het ICC te verlenen op grond van 'national security interest'. Ofschoon art. 72 van het ICC Statuut een complex systeem introduceert om partij-staten alsnog te bewegen om zo veel mogelijk informatie vrij te geven dat de staat, op grond van national security redenen, wenst te onthouden, zijn dergelijke consultatieprocedures tijdrovend en bezwarend, zodanig dat deze in de praktijk niet gemakkelijk zullen resulteren in een positieve uitkomst.³⁷

Terwijl dus bij de ICTY en ICTR de nadruk ligt op de verplichting van staten om informatie vrij te geven aan deze tribunalen, is in het ICC-systeem – art. 72 van het statuut – het accent gelegen in het recht van staten om state cooperation jegens het ICC te weigeren (Cassese, 2003, p. 360). In geval van een dergelijke weigering voorziet art. 87(7) van het ICC Statuut in een regeling om zulks te melden bij de 'Assembly of State Parties (ASP)' dan wel, indien de VN Veiligheidsraad de zaak naar het ICC heeft verwezen, de Veiligheidsraad zelf (Cassese, 2003, p. 360).

Concluderend kan dan ook worden gezegd dat het ICC meer lacunes kent dat uiteindelijk be- of ontlastend bewijsmateriaal jegens een verdachte niet bij het ICC terechtkomt in een procedure aldaar. Bij de ICTR en ICTY bestaat dit risico als zodanig minder, gelet op het feit dat alleen in exceptionele omstandigheden aldaar state cooperation kan worden geweigerd op grond van 'state security interests'.

Effectuering van state cooperation door de verdediging bij internationale straftribunalen: een voorbeeld uit de praktijk³⁸

Na te hebben onderzocht aan welke criteria en condities het fenomeen van state cooperation is onderworpen bij de ICTY, ICTR en het ICC, zal hierna worden nagegaan op welke processuele wijze de verdediging bij de internationale straftribunalen een dergelijke medewerking van staten kan effectueren ten behoeve van het voeren van een adequate verdediging.

³⁶ Zie uitvoerig over dit onderwerp: Knoops, noot 3, p. 173-181, 231-241.

³⁷ Zie noot 37.

³⁸ Deze paragraaf is ontleend aan Knoops, noot 3, p. 319-322.

Op dit punt is het volgende voorbeeld uit de rechtspraak bij het SCSL illustratief. Het ging daarbij om het volgende. Voor het eerst, binnen het systeem van een gemengd straftribunaal, werd het SCSL geconfronteerd met de vraag of en hoe het de state cooperation criteria zou toepassen zoals afgebakend in de Blaskic Appeals Chamber Decision van 1 juni 2004 in de zaak *Prosecutor v. Kanu*.³⁹ The Trial Chamber van de Special Court nam deze criteria over uit de Blaskic Decision en erkende aldus het belang van het verticale model van state cooperation binnen de context van ook een gemengd straftribunaal. De rechters van het Special Court pasten in feite genoemde beginselen uit de Blaskic-zaak analoog toe op ook het special Court voor Sierra Leone. Zij lieten hierbij meewegen dat, gebaseerd op de tussen de Verenigde Naties en de regering van Sierra Leone gesloten bilaterale overeenkomst ter oprichting van dit tribunaal, er in feite sprake was van een 'contractuele verplichting' voor Sierra Leone om stukken te overhandigen en ter beschikking te stellen in het bezit van overheidsfunctionarissen van dit land.⁴⁰ Het was voor de eerste keer dat een gemengd straftribunaal, zoals de SCSL, de criteria inzake state cooperation overneemt van een internationaal straftribunaal zoals de ICTY. De wijze waarop de rechters van de SCSL tot deze beslissing komen, kan ook tot voorbeeld strekken voor andere tribunaal. Immers de Trial Chamber van de SCSL stelt vast dat het Special Court op zichzelf geen eigen 'enforcement agents' heeft en daardoor noodzakelijkerwijs moet afgaan op de medewerking van de staat zelf.

Ondanks het besef dat de doctrine van 'state sovereignty' een beperking kan vormen voor het aspect van state cooperation, meende de Trial Chamber niettemin dat de regering van Sierra Leone onder een 'international contractual (treaty based) obligation' is om het Special Court te assisteren bij het verzamelen van bewijs en andere state cooperation modaliteiten. Men zou kunnen zeggen dat deze nogal innovatieve benadering hoofdzakelijk gebaseerd is op respect voor wederzijdse verplichtingen die ontstaan als internationale organisaties, zoals de Verenigde Naties, een overeenkomst aangaan met een bepaalde regering met als doel het opzetten van een tribunaal. Volgens de Trial Chamber brengt deze een bijzondere rechtskracht met zich teneinde een soevereine staat te bewegen haar

³⁹ *Prosecutor v. Kanu*, SCSL Case no. SCSL-2004-16-T.

⁴⁰ Case No. SCSL-04-16PT, paras. 25-29.

medewerking te verlenen aan een internationaal of gemengd internationaal straftribunaal. Deze rechtskracht wordt in het bijzonder ontleend aan art. 17 van de genoemde Agreement die tussen VN en de regering van Sierra Leone is gesloten en is in feite gelijklopend aan die zoals geformuleerd door Blaskic Appeals Chamber decision. Op dit punt baseert de Trial Chamber van het Special Court zich op een analoge interpretatie van art. 29 van het ICTY Statuut. Het is deze analogie die volgens het Special Court de verplichting creëert voor de regering van Sierra Leone om documenten te overhandigen die men in zijn bezit heeft.

Een probleem dat door de Special Court wordt opengelaten vormt de vraag hoe om te gaan met state cooperation vanwege derde staten, dat wil zeggen andere staten dan Sierra Leone. Als zodanig zijn deze immers geen partij bij de genoemde Agreement die alleen tussen de VN en Sierra Leone werd gesloten en die aan dit gemengde tribunaal ten grondslag ligt. Het dwingendrechtelijk karakter van state cooperation jegens Sierra Leone zelf, zoals door de Special Court thans is geaccepteerd, strekt zich niet uit tot dergelijke andere staten. Dit blijft dus zowel voor prosecution en verdediging een obstakel indien men bijvoorbeeld bepaalde bewijsstukken wenst te verkrijgen die in handen zijn van dergelijke staten. Zo speelt bijvoorbeeld in een van de procedures bij de SCSL de vraag of bijvoorbeeld potentieel onlastend bewijsmateriaal in bezit van de Afrikaanse vredesmacht die destijds in Sierra Leone intervenieerde, aan de verdediging verstrekt zou moeten worden. Hieronder kunnen zich documenten bevinden die inzicht geven in de vraag of er door deze vredesmacht tijdens de bombardementen in Freetown ook burgerdoelen zijn geraakt. Voor deze doelen worden thans de verdachten verantwoordelijk gehouden. Hiermee is het belang van deze vorm van medewerking gegeven.

Een andere vraag die op dit punt wordt opengelaten is of een dergelijke dwingendrechtelijke state cooperation-verplichting zich ook uitstrekt tot het doen arresteren van personen of het doen ter beschikking stellen van getuigen. Concluderend kan dan ook worden gezegd dat het systeem van state cooperation bij de gemengde straftribunalen, vanuit het perspectief van equality of arms toegepast op de verdediging nog meer fundamentele problemen ondervindt dan die zijn te ontwaren bij de internationale straftribunalen.

Conclusies: dualiteit en equality of arms als tegenpolen voor state cooperation

In dit artikel is het fundamentele belang van state cooperation voor zowel de internationale als de gemengde straftribunalen geanalyseerd. Vastgesteld is dat vanuit het perspectief van het belang van de internationale gemeenschap bij het vervolgen van internationale misdrijven, het zogenoemde verticale model van state cooperation het meest effectief is en dit ook zoveel mogelijk door deze tribunalen wordt toegepast.

Echter, de keerzijde is dat de toepassing van dit model *de facto* alleen plaatsvindt ten gunste van de positie van de aanklagers terwijl de verdediging weinig tot geen middelen heeft om state cooperation aan te wenden ten behoeve van een effectieve voorbereiding en uitvoering van de 'defence case'. Dit laatste niettegenstaande de vaststelling dat in de Tadic-zaak uit 1999, de hogerberoeprechters van het ICTY een extensieve toepassing van equality of arms nastreefden, óók in relatie tot state cooperation ten behoeve van de verdediging.

Vastgesteld kan tevens worden dat het fenomeen van state cooperation daarenboven gemakkelijk onderhevig is aan invloeden van rechtspolitieke aard in die zin dat staten nog steeds aanzienlijke vrijheid hebben om naar believen en eigen inzicht state cooperation te onthouden naar gelang het verzoeken betreft van de prosecution of de verdediging. Het normatieve systeem dat door de internationale straftribunalen is ontwikkeld terzake state cooperation, is in hoge mate vatbaar voor rechtspolitieke willekeur en in die zin verschilt het niet van deze politieke invloeden die het traditionele interstatelijke rechtshulpverkeer ondervindt. Van dit laatste moge een exponent zijn de wijze waarop de Russische Federatie in de laatste jaren rechtshulpverzoeken naar verscheidene staten heeft doen uitgaan in de strafzaak tegen de Russische onderdaan Michael Khodorkovsky, met als oogmerk om zijn bezittingen voortvloeiend uit het olie-imperium Yukos te confisceren.

Toegepast in deze zin zal state cooperation niet meer zijn dan een verlengstuk van de doctrine van state sovereignty en in die zin nimmer een exponent kunnen zijn van het beginsel van equality of arms zoals dit behoort te zijn wil men international criminal justice überhaupt bereiken.

Literatuur

Cassese, A.

International criminal law
Oxford, Oxford university press,
2003

Frankel, E.

*The dual state; a contribution to
the theory of dictatorship*
1941

Jones, J.R.W.D., S. Powles

International criminal practice
Oxford, Oxford university press,
2003

Knoops, G.J.A.

*An introduction to the law of the
international criminal tribunals*
Ardsey, 2003

Knoops, G.J.A.

*Theory and practice of interna-
tional and internationalized
criminal proceedings*
Aspen publishers inc., 2005

Knoops, G.J.A.

*The dichotomy between judicial
economy and equality of arms
within international and inter-
nationalized criminal trials; a
defense perspective*
Fordham international law
journal, 28e jrg., 2006

May, R., M. Wierda

International criminal evidence
Transnational publishers, 2002

Olásolo, H.

*The triggering procedure of the
international criminal court*
Leiden/Boston, Nijhoff
academic publishers, 2005

Het Internationaal Strafhof en de rol van slachtoffers

H. Verrijn Stuart*

Het ICC is het eerste internationale strafhof waar slachtoffers een actieve rol zullen kunnen spelen. Het Statuut en de Regels van Procedure en Bewijs hebben de basis gelegd voor een directe betrokkenheid van slachtoffers bij het proces. Zij kunnen meepraten over ontwikkelingen in een zaak, getuigen horen, documenten inzien, een schadeclaim indienen en zij hebben recht op reparatie. Na de soms bittere ervaringen van slachtoffers bij de ad hoc tribunalen, waar zij vooral slechts als getuige voor de aanklager werden ingezet, is dit een fenomenale stap voorwaarts. Althans, zo menen de vele niet-gouvernementele organisaties, slachtofferorganisaties en mensenrechtenjuristen die aan de wieg van het ICC hebben gestaan. Na een korte schets van enkele achtergronden van het ICC en de vele vragen die rijzen over de rol van slachtoffers bij het ICC, zal ik zo snel mogelijk overstappen op de nog beperkte, maar daarom niet minder controversiële ontwikkelingen in de rechtspraak. Daarbij staat centraal het verzoek van zes Congolese slachtoffers om toegelaten te worden tot een actieve deelname aan de procedure. Opmerkelijk hierbij is, dat dit verzoek is gedaan en toegewezen in de onderzoeksfase van de Congo-procedure. De toewijzing door de Pre-Trial Chamber (PTC) en het ietwat verhitte verzoek om hoger beroep hiertegen, bieden inzicht in de juridische territoriale strijd tussen rechters en aanklagers.

Twee aspecten zijn kenmerkend voor de uiterst gecompliceerde taken waarvoor het ICC staat. Ten eerste speelt de afstand tussen Den Haag en de conflictsituaties, die vaak niet eens toegankelijk zijn voor ICC-medewerkers, een rol. Ten tweede is er een duidelijk onderscheid tussen de fase waarin een situatie door de aanklagers wordt onderzocht, maar waarin nog geen verdachten zijn geïdentificeerd en de fase van het proces zelf waarin één of meer verdachten terechtstaan. Ik heb gesproken met een groot aantal ICC-medewer-

* Mr. Heikelien Verrijn Stuart is commentator internationaal recht bij NOS Radio en Televisie. Zij werkt als correspondent voor International Justice Tribune (Parijs) en is lid van de Adviesraad Internationale Vraagstukken.

kers over hun ervaring in het veld. Zij zijn zeer terughoudend in hun beschrijvingen en blijken zich voortdurend bewust van de gevaren die getuigen en slachtoffers kunnen lopen door de bemoeienis van het ICC. In een zich razendsnel ontwikkelend rechtsgebied is elke conclusie voorbarig. Vandaar dat ik tot niet meer dan een voorlopige afronding ben gekomen.

Van theorie naar praktijk

Het ICC is het resultaat van talloze compromissen tussen verschillende strafrechtelijke, politieke en religieuze systemen. Dat heeft geleid tot een Statuut en Regels van Procedure en Bewijs (RPB) die niet altijd volledig uitsluitel geven over de bedoelingen en de praktische uitwerking.¹ Het ICC is nadrukkelijk complementair, wat betekent dat in beginsel de vervolging van genocide, misdaden tegen de menselijkheid en oorlogsmisdrijven door de betrokken staat zelf ter hand moet worden genomen. Kan of wil een staat dat niet, dan kan de hoofdaanklager van het ICC in actie komen. Bij de keuze welke situaties hij zal onderzoeken en tegen welke verdachte hij vervolging zal instellen is hij zwaar onder voogdij gesteld. De hoofdaanklager is afhankelijk van de VN Veiligheidsraad en van staten voor de overdracht van een situatie. Begint hij uit eigen beweging een onderzoek, dan kijken de rechters van de Pre-Trial Chamber actief over zijn schouder mee.

Het is nadrukkelijk de bedoeling dat de hoofdaanklager uitsluitend de hoogste leiders, de zwaarste misdadigers en de ernstigste delicten onderzoekt en vervolgt. Tijdens de vijf jaar durende onderhandelingen en de vijf weken durende oprichtingsvergadering in Rome in 1998 bleek dat veel betrokkenen zich een combinatie van Waarheidscommissie, burgerlijke rechter en strafhof voorstelden. De leuze was 'no peace without justice' en velen dachten daarbij aan een strafstelsel in dienst van het vredesproces.

1 Nog voor er een verdachte was gearresteerd of een slachtoffer zich had gemeld was er al veel geschreven over deze nieuwe ontwikkeling in het internationaal humanitair recht. In de verschillende artikelen en bijdragen aan bundels worden de regels van het ICC, zoals neergelegd in het Statuut en de Regels voor Procedure en Bewijs, uitgelegd en geïnterpreteerd. Zie onder meer: Jorda en De Hemptinne, 2002; Jorda, 2004, p. 572-584; De Brouwer, 2005 (speciale aandacht voor het ICC vanaf p. 410); Stahn, 2005, p. 1-12.

Vanuit de slachtoffers gedacht was dat alleszins begrijpelijk. Als men aan de mensen in Darfur, Congo, Uganda en de vele andere gebieden waar wreedheid en geweld heersen en armoede, verdrijving, honger en angst de dagelijkse realiteit vormen, vraagt wat ze zich wensen, dan zullen ze zeggen: 'We willen rust, veiligheid, eten en een dak boven ons hoofd'. De niet-gouvernementele organisaties (NGO's) en de mensenrechtenjuristen vertaalden dit in de wens dat het Strafhof niet alleen een 'einde aan de straffeloosheid' zou betekenen – op zich al een overspannen wens –, maar tevens een rol zou spelen in het vredesproces, het proces van verzoening en de reparatie van de schade. Een strafrechtelijke vertaling van een bijna mateloze hoeveelheid wensen en verwachtingen is noodgedwongen een pijnlijke operatie van wegsnijden, selecteren en verstrakken. Tijdens de ICC-onderhandelingen zijn echter elementen van de Waarheidscommissie – het slachtoffer moet zijn of haar verhaal kunnen vertellen – en van de burgerlijke rechter – schadevergoeding en herstel moeten kunnen worden verschaft – toegevoegd aan de strafrechtelijke kern van het werk van het Hof.

De praktijk zal leren of een harmonieuze samensmelting van de verschillende elementen mogelijk is. In ieder geval is nu al merkbaar in het gebouw aan de Maanweg in Voorburg, dat de ietwat maffe, hyperoptimistische idylle van de eerste maanden zich langzamerhand omvormt tot een normaal strafrechtelijk bedrijf.

Het is dit dagelijks werk dat op den duur het oordeel van de buitenwereld over het ICC zal bepalen. Daarom zal ik hier niet trachten een theoretische en technische verhandeling te houden, maar me te beperken tot enige beschouwingen naar aanleiding van de eerste ontwikkelingen in de rechtszaal en in de documenten die zijn uitgewisseld door de partijen en de rechters bij het ICC in de procedures zoals die tot nog toe worden gevoerd.

Tallose vragen

Nu al blijkt dat een groot aantal vragen in de komende jaren zal moeten worden beantwoord. Op welk moment kunnen slachtoffers participeren in de procedure? Al voor een verdachte is geïdentificeerd? In welke vorm en mate kunnen slachtoffers deelnemen? Wie beschermt de slachtoffers, hoe verhoudt zich het onderzoekswerk van de aanklagers tot de beschermende functie van de Registrar?

Het ICC is opgebouwd uit vier organen. Het Presidium als coördinator van het geheel. De Kamers, verdeeld in Pre-Trial Chambers, Trial Chambers en Appeals Chamber. In de voorfase begeleidt een Pre-Trial Chamber als 'supervisor' het onderzoek en de beslissingen over jurisdictie en ontvankelijkheid, over het begin en de voortzetting van het onderzoek, opstellen en uitbrengen van arrestatiebevelen, de voorgeleiding van een verdachte, de uitwisseling van bewijs en onderzoeksmateriaal, de vaststelling welke slachtoffers in deze fase betrokken kunnen worden bij het proces. Uiteindelijk zal de PTC na vaststelling van de aanklacht de zaak overdragen aan de Trial Chamber. Deze bestaat uit andere rechters dan de Pre-Trial Chamber. De TC kijkt opnieuw naar de betrokkenheid van de slachtoffers, leidt het proces, wijst vonnis en legt een straf op of spreekt vrij. De Office of the Prosecutor staat onder leiding van de hoofdaanklager bij wie de informatie over situaties binnenkomt en die het onderzoek en de vervolging in gang zet. De Registry onder leiding van de Registrar is vergelijkbaar met een griffie, maar heeft een nog veel uitgebreidere rol. De Registry is onder meer verantwoordelijk voor de administratie van de rechtshulp, het management van het ICC, slachtoffers en getuigen, de verdediging, de gevangenseenheid in Scheveningen, de tolken en vertalingen. De Registrar heeft de verantwoordelijkheid informatie te ontvangen, verwerven en verschaffen, communicatiekanalen op te zetten met staten en te dienen als het communicatiekanaal tussen het Hof en de staten, intergouvernementele organisaties and non-gouvernementele organisaties. Een Slachtoffer- en Getuige Eenheid is ondergebracht bij de Registry, evenals een Office of Public Counsel for the Defence en een Office of Public Counsel for Victims. Ten slotte is er ook nog een Victims Participation and Reparation Unit die onder de Registry ressorteert.

Hoe komen slachtoffers aan een advocaat? Krijgen slachtoffers inzicht in al het bewijs, hoe worden getuigen – bijvoorbeeld die van de verdediging – beschermd tegen de slachtoffers? Welke rol krijgen de NGO's bij de selectie van slachtoffers, de ondersteuning van slachtoffers en de discussie over reparatie? Wie komen voor reparatie in aanmerking? Hoe verhoudt zich de schadevergoedingsvordering door een slachtoffer in het proces ingediend tegen een verdachte tot de schadevergoeding die het Victims Trust Fund² kan verschaffen? Hoe wordt het de slachtoffers, vaak afkomstig uit verre buitenlanden, uit sloppenwijken of dorpen op het platteland, mogelijk gemaakt de processen te volgen? Wie houdt hen op de

2 Zie voor enige uitleg over het Trust Fund de website van het ICC, www.icc-cpi.int/vtf.html en De Brouwer, 2005 vanaf p. 416.

hoogte en wie is verantwoordelijk voor het vertellen van het goede en van het slechte nieuws? Wat gebeurt er met de slachtoffers bij 'plea agreements'? En, als men de slachtoffers zo serieus neemt, wat dan te doen met die slachtoffers die zich bedreigd voelen door de inmenging van buitenaf en die menen te moeten kiezen tussen 'peace and justice' en dan kiezen voor vrede? En wat met de slachtoffers die in de keuze tussen 'reconciliation and justice' kiezen voor verzoening? Hoe legt men uit aan mensen die niets anders willen dan rust, veiligheid, eten en een dak boven hun hoofd, dat er daar ergens aan de andere kant van de wereld een paar mensen zijn die het zich in hun hoofd hebben gezet dat 'justice' weliswaar een noodzakelijk voorwaarde voor 'peace' is, maar dat zij hun werk niet ondergeschikt mogen maken aan een mogelijk vredesproces?³

Zes Congoese slachtoffers toegelaten tot procedure

Dat er een lange weg is te gaan van theorie naar praktijk bleek meteen al in de eerste zaak voor het ICC, de situatie in de Democratische Republiek Congo (DRC). De eerste verdachte arriveerde op 17 maart van dit jaar in Den Haag. Daaraan voorafgaand, op 17 januari 2006, liet de Pre-Trial Chamber I zes slachtoffers uit de DRC toe tot de allereerste fase in de procedure, dus nog voordat er concrete strafbare feiten en een verdachte waren geïdentificeerd.⁴ De PTC had overwogen dat de nieuwe rol die de slachtoffers werd toegekend 'consistent is met het middel en doel van het regime van deelname van slachtoffers zoals vastgesteld door de opstellers van het Statuut'.

Op 23 januari vroeg hoofdaanklager Luis Moreno Ocampo toestemming in hoger beroep te gaan tegen deze beslissing.⁵ De aanklager betoogde dat 'de grote omvang van de slachtofferdeelname zoals te voorzien een ernstige onevenwichtigheid creëert tussen slachtoffers en iedere toekomstige verdachte'. Hij waarschuwde dat toelating van slachtoffers in de onderzoeksfase de rechters tot 'voorbarige en ongepaste feitelijke conclusies' zou kunnen brengen.

3 In de Uganda-situatie, die door de president van dat land is overgedragen aan de hoofdaanklager van het ICC, is er een voortdurende spanning tussen vrede en strafrecht. Zie Verrijn Stuart, 2005a en 2005b (www.justicetribune.com).

4 Decision on the *Applications for Participation in the proceedings of VPRS 1 to VPRS 6*, 17 januari 2006.

5 In zijn *Application for Leave to Appeal Pre-Trial Chamber I's Decision on the Applications for Participation of VPRS 1 to VPRS 6*, 23 januari 2006.

Het ging hier om twee vrouwen en vier mannen uit Ituri en Noord-Kivu, van wie familieleden zijn vermoord of gekidnapt of wier bezittingen zijn verwoest. Deze misdrijven zijn gepleegd in de DRC sinds juni 2004 en vallen aldus wat tijd en plaats betreft onder de 'situatie' zoals deze door de aanklager wordt onderzocht. Deze slachtoffers zullen in de gelegenheid worden gesteld 'hun zienswijzen en belangen voor te leggen en documenten in te dienen ...'.

De PTC hanteerde in de beslissing van 17 januari drie uitgangspunten voor de participatie van slachtoffers. Ten eerste zullen, wanneer specifieke procedures beginnen – als er feiten en verdachten zijn geïdentificeerd –, de rechters bepalen wie als slachtoffers mogen optreden in de zaak. Ten tweede mogen deze slachtoffers openbare zittingen bijwonen, maar tot besloten zittingen zullen ze niet worden toegelaten 'tenzij de Chamber anderszins beslist'. En ten derde zullen personen met de status van slachtoffer ook het recht hebben 'de Pre-Trial Chamber te verzoeken (...) opdracht te geven tot specifieke procedures'.

Dit laatste klinkt vergaand. De PTC baseerde zich hierbij op art. 68 (3) van het Statuut, waarin echter niets staat over 'specific proceedings'.⁶ Het artikel geeft de PTC de ruimte te bepalen of de manier waarop het slachtoffer zijn zienswijze en belangen presenteert niet tot vooroordelen leidt en in strijd is met de rechten van de verdachte. Maar de Congo PTC, onder voorzitterschap van de Franse rechter Claude Jorda, las er in dat het slachtoffer kan vragen om specifieke procedures, waarbij onduidelijk blijft wat deze precies inhouden. 'Voorlopig' zullen zij echter geen inzage krijgen in niet openbaar gemaakte documenten.

Voor Moreno Ocampo waren de formules 'tenzij de Chamber anderszins beslist' en 'voorlopig' een onverteerbare uitbreiding van de discretie van de PTC. Zou de PTC slachtoffers inzage geven in niet-publieke documentatie, dan zouden daarmee de risico's voor personen toenemen, zo waarschuwde hij. Niet alleen de slachtoffers en mogelijke getuigen in de DRC, maar ook zijn eigen mensen

6 Statuut art. 68 (3): Where the personal interests of the victims are affected, the Court shall permit their views and concerns to be presented and considered at stages of the proceedings determined to be appropriate by the Court and in a manner which is not prejudicial to or inconsistent with the rights of the accused and a fair and impartial trial. Such views and concerns may be presented by the legal representatives of the victims where the Court considers it appropriate, in accordance with the Rules of Procedure and Evidence.

die ter plaatse strafrechtelijk onderzoek doen, zouden daardoor gevaar lopen. Bovendien, zo constateerde de aanklager, zouden aldus tien- zo niet honderdduizenden slachtoffers in aanmerking kunnen komen voor deelname aan de procedure in de eerste fase. Als deze slachtoffers bewijs mogen aandragen, bestaat de kans dat dit volstrekt geen verband houdt met het lopende of toekomstige onderzoek door de aanklager. Daarmee lopen zowel de eerlijkheid als de snelheid van het proces gevaar, volgens de aanklager. Opmerkelijk is dat Moreno Ocampo in zijn zorgen minder alleen staat dan men zou kunnen opmaken uit de soms – eufemistisch gezegd – temperamentvolle bewoordingen in de documentenwisseling tussen aanklager en rechters van de PTC I. De voorzitter van PTC I Claude Jorda is voormalig president van het Joegoslavië Tribunaal (ICTY) en een uitgesproken voorstander van het Franse systeem waarin de slachtoffers kunnen ageren als een zelfstandige derde partij naast het openbaar ministerie. Ook is in dit systeem de onderzoeksrechter in de voorfase actief betrokken bij de opsporing en de voorbereiding van de vervolging. Dat de betrokkenheid van slachtoffers niet zonder slag of stoot ICC-praktijk zou worden, had ook Claude Jorda wel voorzien, zo blijkt uit het artikel dat hij samen met de Belgische jurist Jérôme de Hemptinne schreef in de zogenoemde Cassese bundels.⁷

Vooraf omdat ook bij het ICC⁸ het Angelsaksische model dominant is, voorzorg Jorda de nodige spanningen. Daarin, immers, staan twee partijen, aanklager en verdediging, tegenover elkaar en presenteren ieder hun eigen zaak. De rechters zijn de lijdelijke derden. Bij het ICC behoeft de aanklager niet voor de zitting begint een volledig dossier met belastend en ontlastend materiaal aan de rechter over te leggen. De rechters zouden dus, net zoals bij de ad hoc tribunalen, in het duister tasten tot het moment dat het materiaal op de zitting wordt gepresenteerd, zo vreesde Jorda. Hij schreef dat de rechters daardoor ‘veelvuldig slecht toegerust zullen zijn om te beslissen over de geschiktheid en legitimiteit van de deelname van en de ondervragingen door de slachtoffers als zij nog niet weten waar de zaak van de aanklager om gaat’. Ook uitte Jorda en zijn co-auteur hun zorg over het vooroordeel dat bij rechters zou kunnen ontstaan als zij in een vroeg stadium de beschikking krijgen over informatie

7 Zie Jorda, 2002, p. 1387 e.v.

8 Net zoals bij het ICTY en het ICTR.

van slachtoffers. De rechter zou dan 'rechtvaardig noch objectief lijken ...'.

De rol van de PTC lijkt niet op die van de Franse onderzoeksrechter. Ook Jorda erkent dat de PTC vooral de functie van supervisor heeft. In de praktijk nu blijken de Pre-Trial Chambers de bescherming van de slachtoffers als een koevoet te hanteren om het gesloten systeem van de aanklagers open te breken. Al eerder riepen Jorda en de zijnen, tot grote ontsteltenis van de aanklager, een hoorzitting bijeen om zich nader te laten informeren over het wel en wee van getuigen en slachtoffers. De aanklager ging er tot dat moment van uit dat de rechters zich nergens mee zouden bemoeien zolang hij daar niet om vroeg. Jorda is er veel aan gelegen greep op de procedure te houden. Bij het ICTY heeft hij immers van dichtbij meegemaakt hoe processen onhanteerbaar werden door de zeer uitgebreide aanklachten, het strikte systeem van hoor en kruisverhoor en het aanvankelijk absoluut gehanteerde beginsel van directheid en onmiddellijkheid. 'De aanklager zal 'be held in check', schreef hij in een ander artikel,⁹ 'door de combinatie van de betrokkenheid van de slachtoffers en de supervisie van de PTC'.

Het kaf van het koren scheiden

Het mag duidelijk zijn dat de belangen van justitie en die van de slachtoffers lang niet altijd parallel lopen. Dat is in nationale jurisdicties niet anders, maar juist in landen waar het conflict nog gaande is of waar een gespannen post-conflictsituatie heerst, zouden de slachtoffers tekortkomen als de bescherming van hun belangen uitsluitend bij de aanklagers zou liggen. Tijdens de onderhandelingen over het ICC Statuut heeft men er rekening mee gehouden dat de aanklager primair op zoek is naar getuigen en minder belangstelling zou kunnen hebben voor slachtoffers die als getuige niets hebben bij te dragen. Bovendien is de bescherming van en informatieverschaffing aan slachtoffers een arbeidsintensieve bezigheid, die geheel andere vaardigheden en inspanningen vereist dan de opsporing en vervolging. De hoofdaanklager van het ICC is echter helemaal niet gelukkig met de gekozen constructie, waarin onder verantwoordelijkheid van de rechters de contacten

9 Zie Jorda, 2004.

met de slachtoffers vooral door afdelingen van de Registry worden onderhouden. Niet alleen vreest hij dat hoe meer mensen zich ter plaatse bezighouden met slachtoffers, des te groter het gevaar van lekken en verraad zal zijn. Ook meent de aanklager dat zijn mensen het best geëquipeerd zijn om in te schatten wie men voor zich heeft. Zijn getuigen en slachtoffers te goeder trouw, hoe liggen de verhoudingen ter plaatse, wie behoort bij welke etnische groep of stam? In het onderhavige geval heeft de interventie van een goed bekendstaande NGO als de *Fédération Internationale des Ligues des Droits de l'Homme* (FIDH) iedere zorg over oneigenlijk gebruik van de ICC-procedure weggenomen. Maar de aanklager schreef zich niet te kunnen voorstellen hoe het Hof in de toekomst in staat zal zijn nepslachtoffers en nepgetuigen afkomstig van of gestuurd door misdaadbendes en milities te identificeren en het kaf van het koren te scheiden. De Kamer zou ongewild personen kunnen toelaten die optreden namens potentiële verdachten of die zelf daders zijn. In landen die nog volop zijn verwickeld in een gewapend conflict zijn NGO's vaak de enige die de slachtoffers kunnen bereiken. Hun wellicht onmisbare rol betekent echter ook dat het voor de aanklager moeilijker zal worden gemaakt van vervolging af te zien. De NGO die reeds is ingeschakeld door de rechters bij de selectie van slachtoffers en die als vertegenwoordiger en contactpersoon optreedt, zal als pressiegroep binnen de procedure kunnen fungeren en daarmee het evenwicht in het strafproces kunnen verstoren. Ook de verdediging van toekomstige verdachten kan worden geschaad als slachtoffers worden toegelaten in de fase dat er nog geen verdachte is, zo luidde een ander bezwaar van de aanklager. Het antwoord van de PTC I hierop luidde dat ad hoc advocaten kunnen worden ingeschakeld om het evenwicht te herstellen. Een ad hoc advocaat wordt benoemd voor één geïsoleerde procedurele gebeurtenis tijdens de voorfase. Hij zal de belangen van de nog niet aanwezige – of zelfs maar bekende – verdachten behartigen voor wat betreft dat ene incident in kwestie. In de praktijk zal het niet meevallen voor de ad hoc advocaat werkelijk verschil te maken als het gaat om enerzijds de specifieke belangen van concrete slachtoffers en anderzijds de op dat moment wel erg abstracte belangen van de verdediging.¹⁰ Zo is het opmerkelijk dat ad hoc advocaat Joseph Tshimanga zich geheel niet mengde in het

¹⁰ Zie meer over de eerste ervaringen van advocaten bij het ICC: Verrijn Stuart, 2006 (www.justicetribune.com).

principiële debat tussen aanklager en PTC I over het toelaten van de bovengenoemde zes slachtoffers in de DRC-situatie. Wel maakte hij in een document van 11 augustus 2005 bezwaar tegen de feiten zoals door de slachtoffers beschreven.

Maar ook om geheel andere redenen is de 'ad hoc counsel' gedoemd een buitenstaander in de procedure te blijven, zo blijkt uit de beslissing van de Chamber van 17 januari 2006. Bepaalde argumenten van de ad hoc advocaat worden daarin niet toelaatbaar geacht omdat ze verband houden met een *redacted*, ofwel incomplete versie van de verklaringen van slachtoffers. Met andere woorden, de ad hoc advocaat krijgt niet de beschikking over alle verklaringen van de slachtoffers. Dit gebeurt in het belang van de veiligheid van de slachtoffers en van het onderzoek, dat nog in de voorfase verkeert en dus nog niet rijp is voor openbaarmaking. Maar daarmee wordt de ad hoc advocaat wel ernstig beperkt in zijn mogelijkheden tegenwicht te bieden aan de actieve inbreng van de slachtoffers.

Wie bepaalt de procedure en de positie van slachtoffers?

Dit eerste experiment met het toelaten van slachtoffers tot de voorfase van de ICC-procedure lijkt de strijd over wie de *dominus litis* is bij het ICC te hebben aangewakkerd. Het verzoek van de hoofdaanklager appèl te mogen aantekenen werd afgewezen door PTC I, omdat de aanklager niet de juiste formele gronden zou hebben aangedragen.¹¹ In navolging van de ad hoc tribunalen moet de partij die tegen een beslissing in beroep wil daartoe toestemming vragen aan de Chamber die de beslissing heeft genomen. De bedoeling van deze regel was de rechters enige greep te geven op het tempo en de efficiency van het proces. Een tussentijds appèl dat triviaal is of dat thuishoort in de procedure na het eindvonnis, kan dus door dezelfde rechter die de betwiste uitspraak heeft gedaan, worden tegengehouden.

De aanklager meende echter dat de PTC in deze kwestie de weg naar het hoger beroep niet had mogen afsluiten. Het ging hier immers om een complexe en volstrekt nieuwe kwestie als het toelaten van slachtoffers. Daarbij kent de PTC zichzelf een te grote discretionaire bevoegdheid toe, zet de veiligheid van betrokkenen op het spel en

11 Op 31 maart 2006.

verstoort het evenwicht tussen aanklagers en verdediging, aldus de aanklager, die op 24 april 2006 bij de beroepskamer een verzoek deed om in te grijpen en appèl alsnog mogelijk te maken of de PTC te dwingen tot een andere beslissing.¹²

PTC I had als criterium voor het toelaten van hoger beroep geformuleerd, dat de appellant een ‘onmiddellijk en zeker effect op de eerlijkheid en efficiency van de procedure moet aantonen’, niet slechts het vooruitzicht dat de beslissing die consequenties *zou* of *zou kunnen* hebben. Daarmee benoemde de PTC zichzelf tot appèlrechter, meende de aanklager. Juist omdat in de onderzoeksfase van een procedure de effecten van deelname van slachtoffers niet direct zichtbaar zullen zijn, bevindt de juridische discussie zich per definitie in het gebied van *zou* en *zou kunnen*. Door een strikt en zeer beperkend criterium voor hoger beroep toe te passen, legt de PTC – nota bene de rechter die in beginsel van het Statuut slechts de rol van supervisor over de voorfase heeft gekregen – een juridische praktijk voor altijd vast. Een appèl na een eventueel eindvonnis zal onmogelijk de effecten van de praktijk die nu wordt ontwikkeld, kunnen terugdraaien. Op het moment van schrijven is nog niet bekend hoe de appèlrechters op deze uitzonderlijke actie van de Hoofdaanklager hebben gereageerd.

Van ‘situatie’ tot ‘zaak’

De scheiding tussen een ‘situation’ en een ‘case’ vormt een complicerende factor in het ICC-straiproces. De aanklager zal over het algemeen besluiten tot onderzoek naar een conflictsituatie naar aanleiding van informatie van buitenaf. Volgens het Statuut kunnen de Veiligheidsraad en de staten alleen een – vooral geografisch bepaalde – ‘situatie’ voorleggen aan de Hoofdaanklager, maar niet een concrete zaak tegen bepaalde personen of met betrekking tot bepaalde misdrijven. Daarmee is de ruimte van de VN en de staten om politieke druk uit te oefenen enigszins aan banden gelegd. In beginsel zal de aanklager de rol van alle betrokken partijen onderzoeken, niet alleen de rol van diegenen over wie de meeste klachten binnenkomen of de vijanden van degene die de situatie

12 Prosecutor’s Application for Extraordinary Review of Pre-Trial Chamber I’s 31 March 2006 Decision Denying Leave of Appeal.

aan hem voorlegt.¹³ Pas als de Hoofdaanklager, met instemming van de rechters, heeft bepaald welke personen hij zal vervolgen en de aanklachten door de rechters zijn bevestigd, wordt de 'situatie' een 'zaak'. Het Statuut en de Regels wekken de indruk dat ook de slachtoffers van een 'situatie' zich tot de PTC kunnen wenden met een verzoek als deelnemer te worden toegelaten.¹⁴ Maar waar ligt de grens? In beginsel zijn immers alle slachtoffers in een gewelddadig conflict slachtoffers van de 'situatie'. Vandaar dat Moreno Ocampo met zijn ietwat alarmistische uitspraak kwam dat tien- zo niet honderdduizenden in DRC zich konden melden om als slachtoffer in de ICC-procedure te participeren. Dit is fundamenteel anders in nationale strafrechtelijke onderzoeken, waar al van meet af aan een afgebakend onderzoek zal plaatsvinden, bepaald door het slachtoffer, de aard van het misdrijf of de verdachten.

Zelfs als er een verdachte bekend, gearresteerd en naar Den Haag overgebracht is, is de overgang van 'situatie' naar 'zaak' bij het ICC nog niet voltooid. Dat valt te zien in de procedure tegen de eerste ICC-verdachte, militieleider Thomas Lubanga Dyilo, die op 20 maart voor de PTC is verschenen. In het arrestatiebevel van Lubanga komen alleen delicten in verband met het aanwerven en in dienst nemen en gebruiken van kinderen voor de vijandelijkheden voor, in de periode tussen juli 2002 en december 2003. Volgens de aanklagers, daarin gesteund door Lubanga's advocaat, de Belg Jean Flamme, zijn geen van de zes 'situatie'-slachtoffers ook slachtoffer van de in het arrestatiebevel opgenomen delicten. Echter, de aanklacht kan nog worden uitgebreid. Bovendien worden meer arrestatiebevelen tegen DRC-verdachten verwacht. De consequentie hiervan is, dat het zestal nog steeds kan meedraaien als 'situatie'-slachtoffers en dat, in theorie, de misdaden tegen hen begaan alsnog onderwerp van vervolging kunnen worden. Pas in de Trial Chamber, die uit andere rechters zal bestaan dan de PTC, zal de beslissing vallen welke slachtoffers een actieve rol krijgen in het proces en welke niet.

13 Wellicht heeft de Ugandese President Museveni, toen hij de situatie in Uganda aan de ICC-aanklager overdroeg, gedacht dat hij daarmee onderzoek naar zijn eigen daden in Noord-Uganda – en overigens ook in buurland Congo – had afgewend, maar Moreno Ocampo heeft laten weten dat hij wel degelijk niet alleen de Lord's Resistance Army, maar ook de troepen van Museveni in de gaten houdt.

14 Zie in dit verband vooral Stahn, Olásolo e.a., 2005.

Vervolgens zal de vraag rijzen of ook de buitengesloten slachtoffers voor schadevergoeding in aanmerking komen of dat alleen aan slachtoffers in een zaak na veroordeling schadevergoeding toekomt. Inmiddels hebben zich in de Congo-situatie ook drie slachtoffers gemeld die zeggen direct slachtoffer van Lubanga te zijn.¹⁵

Het werk in het veld; dichtbij en toch op afstand

De slachtoffers worden in ICC-kringen wel de motor genoemd die de aanklager in beweging zet. Het ligt voor de hand dat de aanklager zijn onderzoek begint met het horen van slachtoffers, of dat nu plaatsvindt na overdracht van een situatie door een staat of door de Veiligheidsraad of uit eigen beweging. Van meet af aan hebben alle betrokkenen bij het ICC benadrukt dat uitsluitend de leiders, de hoogste autoriteit, de zwaarste verdachten zullen worden vervolgd. Moreno Ocampo spreekt in dit verband wel van 'surgical strikes'. Dit betekent dat er in verschillende fasen keuzes moeten worden gemaakt. Keuzes die haaks kunnen staan op wat de slachtoffers en de NGO's verwachten. Marie-Pierre Poulain van Juristen zonder Grenzen, een advocate met veel ervaring in Rwanda, vertelde hoe zij zich voorstelt wat een slachtoffer zal zeggen: 'En ik dan? Ik was ook een slachtoffer en ik heb informatie verschaft en nu mag ik niet participeren in het proces, omdat er geen verband is tussen de schade die is berokkend en de aanklacht tegen deze verdachte'. Het zal heel moeilijk worden voor de advocaten aan wie groepen slachtoffers hun verdediging hebben toevertrouwd om uit te leggen dat sommigen van hen niet meer binnen het bereik van het proces vallen. Poulain verwacht 'oplaaiende ressentimenten bij degenen die worden uitgesloten'.

Dat realiseert ook Gabriela Gonzáles Rivas zich. Zij werkt als jurist bij de Victims' Participation and Reparation Unit van het ICC. De VPRU, die onder de Registry valt, heeft tot taak de contacten met de slachtoffers te onderhouden, hen te attenderen op de voortgang en de momenten waarop ze kunnen interveniëren en verder alle mogelijke middelen aan te wenden om informatie en voorlichting te verschaffen.

¹⁵ *Application for Participation in the Proceedings No. a/0001/6 till a/0003/6*, alle confidentieel ingediend op 9 mei 2006. Opmerkelijk is dat PTC I-rechter Sylvia Steiner heeft bepaald dat geen van de medewerkers van de organen van het ICC rechtstreeks in contact mogen komen met deze drie slachtoffers.

González Rivas: 'We hebben veel uit te leggen. We moeten zien over te brengen dat het ICC geen Waarheidscommissie is, dat het niet om het individuele verhaal van het slachtoffer gaat, maar om een strafproces. We hebben te maken met drie elementen. De verwachtingen die bij de slachtoffers leven, de veiligheidsproblemen en de duidelijkheid van onze kant over wat we wel en niet te bieden hebben, wat wel en niet tot hun rechten behoort'. De veiligheidsproblemen lijken vooral nog al het andere te domineren. NGO's in Soedan klagen dat het ICC nog geen stap in Darfur heeft gezet. 'De mensen hebben geen idee van het bestaan van het ICC en dat er een onderzoek naar het geweld in Darfur gaande is', vertelde een jonge hulpverleenster uit Soedan in Den Haag tijdens de laatste Vergadering van Lidstaten van het ICC. Hoofdaanklager Moreno Ocampo bevestigde desgevraagd dat onderzoek in Darfur onmogelijk is. 'Wij doen onderzoek in tien verschillende landen over de gehele wereld. Daar praten we met slachtoffers en getuigen die zijn gevlucht uit Soedan'. Zijn mensen in de hoofdstad Khartoem moeten zich noodgedwongen beperken tot gesprekken met de autoriteiten. Toen Antonio Cassese eind 2004 in Soedan was in opdracht van de Veiligheidsraad om onderzoek te doen naar de humanitaire schendingen, kon hij nog min of meer vrij rondreizen. Om de één of andere reden dacht de regering in Khartoem dat Cassese zou terugkomen met een rapport over het geweld dat werd gepleegd door de tegenstanders van het regiem.¹⁶ Na bekendmaking van zijn rapport in januari 2005 en de daaropvolgende overdracht van de situatie in Soedan door de Veiligheidsraad aan het ICC, zijn de grenzen van Darfur gesloten en zou een missie daar levensgevaarlijk zijn voor alle betrokkenen. Ook in Noord-Uganda, waar de aanklager onderzoek doet naar misdrijven door leden van de Lord's Resistance Army, moest hij eind vorig jaar zijn missies tijdelijk staken wegens veiligheidsrisico's. In de periode na het bekend worden van de arrestatiebevelen tegen vijf leiders van de LRA werden aanslagen gepleegd op internationale hulpverleners ter plaatse. De ICC-onderzoekers besloten daar even weg te blijven. Inmiddels zijn de missies hervat. Woordvoeder van de aanklagers, Christian Palme, bevestigt dat de onderzoekers in staat zijn direct in contact te komen met getuigen en slachtoffers en dat er verhoren plaatsvinden, zowel in Uganda als in Congo.

16 Report of the International Commission of Inquiry on Darfur to the United Nations Secretary-General Pursuant to Security Council Resolution 1564 of 18 September 2004. Geneva, 25 January 2005.

Maar de mensen van de Victim's Participation and Reparation Unit werken vooralsnog vooral met tussenpersonen. 'Wij zoeken nooit direct contact met de slachtoffers, dat zou veel te gevaarlijk zijn,' vertelde Gabriela Gonzáles Rivas toen ik haar ernaar vroeg. 'We werken vooral aan het opbouwen van lokale expertise. Er moet begeleiding van slachtoffers mogelijk zijn in elke fase, zowel voor als na het proces. Daarom wordt er een 'best practices'-systeem opgezet, dat voor iedereen die met het ICC werkt, van de ICC-onderzoekers tot de NGO's en de journalisten, een richtlijn kan zijn. Er zal altijd een enorme spanning zijn tussen de veiligheidsaspecten enerzijds en de openbaarheid en transparantie van het strafrechtelijk systeem anderzijds'. Toen ik opmerkte dat lokale hulpverleners klagen dat 'het ICC' niet wordt gezien en gekend in de dorpen in Noord-Uganda of Congo, vertelde ze dat 'er veel wordt gewerkt met plaatselijke organisaties. In Uganda spelen de kerken een grote rol, van christelijke tot islamitische religieuze organisaties die diep zijn ingebed in de samenleving. Zo kan het ICC zelfs in de vluchtelingenkampen kleine organisaties van vertegenwoordigers opbouwen. Er wordt steeds gewerkt met de mensen die het best op de hoogte zijn van de plaatselijke verhoudingen'. Maar ondanks alle goede bedoelingen komen de mensen van de VPRU zelf vooralsnog niet veel verder dan de hoofdstad Kampala, zo moest ze toegeven.

Overigens zijn de verschillen tussen Congo en Uganda groot. 'In Uganda moeten we veel meer uitleggen, omdat ze daar het civil law-systeem hebben, waarin de slachtoffers meestal niet actief participeren, terwijl het in DRC heel gewoon wordt gevonden dat de slachtoffers een zelfstandige partij zijn in het strafproces – een erfenis van de Belgische koloniale overheersing'.

Slachtoffers niet slechts legitimatie van het systeem

Het feit alleen al, dat men zich ervan bewust is dat de keuzen die gemaakt zullen worden bij veel slachtoffers hard zullen aankomen en dat men maar beter nu al kan waarschuwen en voorlichten, stemt positief. Het laat zien dat, in theorie, altijd nog alleen maar in theorie, bij het ICC de slachtoffers niet slechts tot legitimatie van het systeem dienen. Een strafrechtstelsel dat zich moet bewijzen, zoals het Nederlandse na de kritische jaren zeventig en het ICTY dat onder een ongelukkig politiek gesternte was opgericht, heeft

de neiging de slachtoffers gouden bergen te beloven en te pas en te onpas aan te roepen als de rechtvaardiging van het systeem. Zo werd het ICTY talloze malen gerechtvaardigd met de opmerking, dat daar de *viva voce*, de levende stem van de slachtoffers te horen zou zijn. De werkelijkheid is dat de slachtoffers slechts als getuige aan het woord komen, in ellenlange verhoren over oeverloze hoeveelheden feitjes en details. Hun persoonlijke verhaal en gevoelens komen sporadisch aan de orde. Achter de schermen werken mensen van de Victim and Witness Unit weliswaar hard voor de slachtoffers die komen getuigen, maar in de 'transcripts' van de zittingen blijft dat aspect onzichtbaar.

Het belang van de slachtoffers wordt door ICTY hoofdaanklagster Carla del Ponte gegeven als een verklaring voor de omvangrijke aanklachten tegen Milosevic en de extensieve getuigenverhoren, zowel in aantal als in tijdsduur, in het Kosovo-deel van het Milosevic-proces. Het zou voor de slachtoffers kwetsend en onbegrijpelijk zijn als de wreedheden in hun dorp gepleegd niet aan de orde zouden zijn gekomen. Maar inmiddels was er geen slachtoffer meer in Kosovo dat nog kon volgen wat er zich in Den Haag afspeelde. Openbaarheid was verworden tot onnavolgbaarheid en wat door de publieke behandeling werd gewonnen, ging door de duur van het Milosevic-proces weer verloren. Dezer dagen wordt er, zeker na de dood van Milosevic, veel gesproken over de 'lessons learned' door het ICTY. Voorop staat, dat alle betrokkenen zich realiseren dat processen nooit meer jaren mogen duren. Dat alleen al is voor de ICC-rechters een reden om de participatie van slachtoffers in duidelijke banen te leiden en niet te laten verworden tot een situatie die zich onderscheidt door kwantiteit in plaats van door kwaliteit.

Voorlopige afronding

In deze bijdrage ben ik zo dicht mogelijk bij de eerste stappen van het ICC op weg naar jurisprudentie gebleven. Het ICC is nog steeds een grote onbekende. In de rechtszalen gebeurt nog niet zo veel, een eerste voorgeleiding, een discussie over het openbaar maken van bewijs door partijen. De echte processen moeten nog beginnen. Maar in de documenten, de *Submissions*, de Observaties en de beslissingen, ligt nu al een goudmijn aan theoretische en praktische informatie. Er ontwikkelt zich het beeld van een felle juridische ter-

ritoriale strijd tussen aanklagers en rechters. Een strijd met als inzet de rol van slachtoffers in de procedure. Niet de vraag óf slachtoffers een plaats hebben in het proces, maar op welk moment en in welke mate staat centraal. Voortdurend blijkt dat het vooral de zorg om de veiligheid van slachtoffers, getuigen, tussenpersonen en medewerkers van het ICC is die als hefboom wordt gebruikt in de discussie tussen Pre-Trial Chamber en Hoofdaanklager. De onderzoekers van de aanklager moeten zo dichtbij de getuigen en slachtoffers zien te komen om bewijs te vergaren als mogelijk is. Anders dan de medewerkers van de Registry, die ook via tussenpersonen en NGO's kunnen werken, kan de aanklager geen genoegen nemen met verklaringen uit de tweede hand. Juist in conflictsituaties zijn er ontelbare belangen bij vrijwel alle betrokkenen, ook bij getuigen en slachtoffers, die een vaststelling van de waarheid belemmeren. En dus willen de ICC-onderzoekers en aanklagers de mensen met wie ze te maken krijgen zelf in de ogen kunnen kijken. Echter, hoe meer mensen op de hoogte zijn van het voorgenomen of lopende onderzoek, des groter het gevaar dat informatie uitlekt, dat namen van verdachten of slachtoffers bekend worden. Medewerkers van het Bureau van de Aanklager die al ter plekke hebben gewerkt, in Congo en in Uganda, vertelden hoe snel een gerucht daar gaat. Niet alleen zijn de ICC-onderzoekers nogal opvallend door hun uiterlijk en de manier waarop ze zich daar noodgedwongen, zwaar beschermd, moeten bewegen, maar ook reist het nieuws snel in de kleine gemeenschappen, waar iedereen iedereen, vriend of vijand, kent. De PTC heeft getracht uit naam van de bescherming van de slachtoffers de aanklager te dwingen in een vroeg stadium verantwoording van zijn doen en laten af te leggen (Verrijn Stuart, 2005a). Dat viel al niet goed, maar toen de PTC ook nog eens zes slachtoffers tot de onderzoeksfase in de DRC-procedure toeliet zonder een scherpe afbakening te geven van de intensiteit van de actieve deelname van de slachtoffers, uitte de Hoofdaanklager heftige verontrusting. Hij zei te vrezen dat de groep mensen die op de hoogte is van wat er in de procedure gebeurt daarmee op een oncontroleerbare manier groeit. Bovendien uitte hij zijn zorg over oneigenlijke druk op de rechters van de PTC, door slachtoffers en vooral door de organisaties die de belangen van slachtoffers behartigen, om het onderzoek en de vervolging te sturen in een richting die de hoofdaanklager niet kan of wil ingaan. De tijd zal leren of de angst voor interne persiegroepen die trachten in schaduwprocedures de rechters te beïnvloe-

den, gerechtvaardigd is. Ook stelde de hoofdaanklager de vraag of de NGO's wel altijd betrouwbaar zijn en of de rechters wel in staat zijn het kaf van het koren te scheiden, zowel onder de vermeende slachtoffers als onder de NGO's.

De plaats van de slachtoffers zoals die is geformuleerd in het Statuut en de Regels ligt in het verlengde van een wereldwijde erkenning van het belang van de toegang van slachtoffers tot het strafproces, zoals die in verschillende internationale documenten is vastgelegd.¹⁷ Hoezeer dit echter ook door alle betrokkenen als een vanzelfsprekendheid wordt geaccepteerd, het zal jaren duren voor de goede voornemens een praktisch uitvoerbare juridische vorm zullen hebben aangenomen.

Literatuur

Bitti, G. , H. Friman

Participation of victims in the proceedings

In: Lee, R.S., H. Friman (red), *The International Criminal Court; elements of crimes and rules of procedure and evidence*, Ardsley NY, 2001

Brouwer, A.L.M. de

Supranational criminal prosecution of sexual violence; the ICC and the practice of the ICTY and the ICTR

Antwerpen, Intersentia, 2005 (diss.)

González Rivas, G.

The reparations provisions for victims under the Rome Statute of the International Criminal Court

In: The International Bureau of the Permanent Court of Arbitration (red.), *Redressing injustices through mass claims processes: innovative solutions to unique Challenges*, Oxford University Press, 2006

Jones, J.R.W.D.

Protection of victims and witnesses

¹⁷ Zie onder meer: Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of (Gross) Violations of International Human Rights Law and (Serious) Violations of Humanitarian Law, UN doc. E/CN.4/ Rev. 24 oktober 2003; Declaration 40/34 of Basic Principle of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power adopted by the General Assembly of the United Nations on 29 November 1985; Resolution (77) 27 The Compensation of Victims of Crime, zoals aangenomen door de Ministers van de Raad van Europa, 28 september 1977. Ook het Europese Hof voor de Rechten van de Mens heeft zich uitgelaten over toelating van slachtoffers tot het strafproces, ook tot de onderzoeksfase: EHRM in *Ogur v. Turkey* 1999 en in *Kelly and others v. The United Kingdom* 2001.

In: Cassese, A., P. Gaeta e.a. (red.), *The Rome Statute of the International Criminal Court; a commentary*, Oxford University Press, 2002, p. 1355-1371

Jorda, C., J. de Hemptinne
The status and the role of the victim

In: Cassese, A., P. Gaeta e.a. (red.), *The Rome Statute of the International Criminal Court; a commentary*, Oxford University Press, 2002, p. 1387-1421

Jorda, C.
The major hurdles and accomplishments of the ICTY; what the ICC can learn from them
Journal of international criminal justice, nr. 2, 2004

Orie, A.
Accusatorial v. inquisitorial approach in international criminal proceedings prior to the establishment of the ICC and in the proceedings of the ICC.

In: Cassese, A., P. Gaeta e.a. (red.), *The Rome Statute of the International Criminal Court; a commentary*, Oxford University Press, 2002, p. 1439-1495

Sluiter, G.
The ICTR and the protection of witnesses
Journal of International Criminal Justice 3, 2005, p. 962-976

Stahn, C., H. Olásolo e.a.
Participation of victims in pre-trial proceedings of the ICC

Journal of international criminal justice, nr. 3, 2005

Verrijn Stuart, H.
Judges and prosecutors argue over powers

International justice tribunal, nr. 22, 29 maart 2005a

Verrijn Stuart, H.
Uganda file; a fruit ripe for the picking

International justice tribunal, nr. 27, 13 juni 2005b

Verrijn Stuart, H.
Uganda, reasons for a bumpy start

International justice tribunal, nr. 37, 5 december 2005c

Verrijn Stuart, H.
Who will oversee the victims at the ICC?

International justice tribunal, nr. 41, 27 februari 2006a

Verrijn Stuart, H.
Defence in unfamiliar territory
International justice tribunal, nr. 45, 24 april 2006b

De vergeten aspecten van transitionele rechtspleging

Over percepties van de overlevenden

B. Pouligny*

In 2005 publiceerde het *Khmer Institute for Democracy*, een non-gouvernementele organisatie (NGO) uit Cambodja, een onderzoek waaruit blijkt dat een groot deel van de bevolking nog steeds vreest dat de rechtszaken tegen de Rode Khmer geen recht doen zullen doen aan de slachtoffers van het bewind (Behm, Sovathara e.a., 2005). Ondanks enkele beperkingen in de onderzoeksmethode biedt het onderzoek een interessante en onconventionele visie op het onderwerp. Er wordt gewezen op een grote kloof tussen de manier waarop de 'internationale gemeenschap' en de plaatselijke bevolking de rechtsplegingmechanismen waarnemen, mechanismen die na tien jaar moeizame onderhandelingen zijn ontwikkeld. Interessanter is nog dat dit onderzoek op details in tegenspraak is met de resultaten uit eerdere opinieonderzoeken, die gedurende de laatste tien jaar door buitenlanders zijn gehouden en waaruit stevast een brede steun voor de initiatieven van de internationale gemeenschap blijkt (zie bijvoorbeeld Echeson, 2002). Tijdens een gesprek met de auteurs van beide onderzoeken, en terugkijkend op mijn andersoortige veldonderzoeken in Cambodja in de afgelopen tien jaar, heb ik mij verbaasd over het feit dat we nog steeds moeite hebben het perspectief van de plaatselijke bevolking over dergelijke brandende kwesties te begrijpen en daarmee om te gaan.

* Prof. Beatrice Pouligny is als Senior Research Fellow verbonden aan het Centre for International Studies and Research (CERI / Sciences-Po / CNRS) en als hoogleraar aan het Institut d'Etudes Politiques de Paris. Een eerdere versie van dit artikel werd gepresenteerd tijdens de internationale conferentie *Global justice, local legitimacy* die in januari 2005 werd gehouden aan de Universiteit van Amsterdam. De auteur dankt dr. Barbara Oomen, de organisator van genoemde conferentie, evenals verschillende collegae die deel hebben genomen aan het *Re-Imagining Peace* actie-onderzoeksprogramma in 2002-2005.

Het is niet de eerste keer of het eerste land waarbij ik zo'n ervaring heb. In het verleden heb ik vaker vermeld gestaan van de desinteresse van vele buitenstaanders voor de gedachten van de autochtone bevolking over rechtspleging. Hoewel dit de afgelopen tien jaar langzaam is veranderd, wordt er gek genoeg nog steeds te weinig serieus empirisch onderzoek gedaan naar de plaatselijke kijk op tijdelijke, transitionele rechtsplegingmechanismen en de daadwerkelijke invloed ervan op de plaatselijke bevolking (Baxter, 2002; Barsalou, 2005).

Wat mensen geloven – over zichzelf, de ander, de aard van rechtspleging, de vereisten van een gemeenschap, en de juiste structuur van rechten en plichten – bepaalt, althans gedeeltelijk, de politieke situatie, sociale actie en het gemeenschapsleven na afloop van een conflict. Achter de rechtsplegingprogramma's ligt vaak een keur aan onopgemerkte en niet geanalyseerde culturele betekenissen. Deze bieden vaak onverenigbare en zelfs tegenstrijdige antwoorden op vragen zoals wie er schuldig is, welke vorm van wraak gepast is en of wederopbouw überhaupt nog zin heeft. Daarbij wordt de basis gelegd voor het ondernemen of achterwege laten van actie. Nu worden deze vragen, in de nasleep van het conflict, gesteld in een context waarbinnen de verklaringen van het collectieve 'zelf' en de geloofssystemen zwaar aangetast zijn. Maar deze zorgen lijken vaak ver verwijderd van de vooroordelen van allerlei deskundigen en NGO's die nu het instabiele en zich uitbreidende veld van tijdelijke rechtspleging delen – een ware aparte bedrijfstak en bloeiende markt (Teitel, 2000).

Tijdelijke, transitionele rechtspleging wordt grofweg gedefinieerd als het proces waarbij landen die uit een conflict komen de gedurende het conflict gepleegde schendingen aanpakken en hun maatschappij hervormen.¹ Daarbij worden ze uitgenodigd om terug te kijken teneinde vast te stellen wat de oorzaak van het geweld was, recht te doen aan de slachtoffers en manieren te vinden om schending van mensenrechten in de toekomst te voorkomen. Vanuit dat oogpunt zijn er allerlei mechanismen ontstaan (de meeste van juridische aard) die alle gestoeld zijn op verschillende ideeën over wat gerechtigheid is, en zou moeten zijn: leidend tot verzoening, vergelding, wederopbouw of nog iets anders (Mani, 2002; Rotberg en Thompson, 2000; Hayner, 2002).

1 Deze specifieke definitie is afkomstig van Advocates for Human Rights.

Dit essay gaat over de manier waarop overlevenden van geweld aankijken tegen deze verschillende initiatieven, met daarbij aandacht voor het gegeven dat hun concept van gerechtigheid sterk kan afwijken van het concept dat de ‘internationale gemeenschap’ impliciet voorstaat (hoewel ook daarin verschillen en dubbelzinnigheden voorkomen). Ik zal eerst uitleggen waarom we meer aandacht moeten besteden aan de culturele eigenheid waarbinnen betekenis wordt gegeven aan gerechtigheid, bezien in een post-conflict maatschappij. Tijdelijke rechtsplegingmechanismen beter in hun context plaatsen is vooral belangrijk omdat zij ook werken vanuit een zeker concept van de werkelijkheid, en daarom passen bij de vaststaande praktijk waarin verhalen worden verteld en er betekenis wordt gegeven aan het gebeurde. In dit procédé vergeten we vaak dat er verscheidene waarheden naast elkaar bestaan, die niet noodzakelijkerwijs samenvallen. Vervolgens zal ik uitleggen hoe dit in de weg staat van juridische en semi-juridische processen en waarom er rekening moet worden gehouden met deze splitsing en de daaruit voortkomende problemen. Los van de echte vooruitgang in internationaal recht in recente jaren blijven deze subjectieve aspecten de meest verwaarloosde in vredesprocessen. Dit heeft niet alleen te maken met het individuele en collectieve geheugen maar ook met persoonlijke trauma's en de gevolgen ervan voor het collectief, een aspect dat tot nu toe zwaar onderbelicht is gebleven in wederopbouwstrategieën. Tot slot zal ik een paar mogelijkheden noemen voor onderzoek en hulp om deze aspecten beter te integreren, en om de geboden waaraan overlevenden zich moeten houden, terwijl zij zich proberen te verzoenen met hun verleden.

Rechtsplegingvraagstukken in een context plaatsen

Los van de gebruikelijke juridische en politieke aspecten is een aantal factoren van invloed op hetgeen mensen in post-conflict-situaties te berde brengen. Het gaat om culturele strategieën, morele vraagstukken, de uitleg van herinneringen en de vormgeving daarvan in verhalen en de wijze waarop gemeenschappen hun relatie tot het verleden definiëren. Met andere woorden: de manier waarop mensen zich verhouden tot rechtsplegingvraagstukken hangt nauw samen met hun overtuiging over ‘fundamentele zaken’, zoals leven en dood, recht en onrecht, goed en kwaad, en onschuld

en schuld. Dit zijn allemaal begrippen die diep worden beïnvloed door rampzalige gebeurtenissen in een maatschappij waarbij velen de dood hebben gevonden. De begrippen goed en kwaad vervagen nogal eens, 'kwaad' wordt vaak een 'lijfelijk aanwezig iets', en de schuldigen noemen zichzelf onschuldig.

Twee specifieke aspecten kunnen verklaren waarom dit soort vragen cruciaal is. Allereerst, op het collectieve niveau, is de maatschappij niet alleen het slachtoffer van geweld, maar ook de 'auteur' ervan. De maatschappij heeft toegelaten wat er is gebeurd, althans heeft niets gedaan om het te voorkomen. Ten tweede delen de daders vaak hun woonomgeving met degenen die zij vermoord of verminkt hebben, zij leefden en leven wellicht nog steeds in dezelfde buurten. Zij komen zelden van ergens anders, zelfs wanneer zij zichzelf bestempelen als 'anders' (vooral in etnische zin). De hoeveelheid geweld die er in de buurt is gepleegd, zelfs binnen een en dezelfde familie, is vaak groter dan wij denken. Zo kan verwantschap zowel de oorzaak van het lijden zijn als de basis voor steun. In Cambodja was verwantschap soms een reden om mensen te vermoorden, dan weer om ze te beschermen: talloze getuigenverklaringen beschrijven situaties waarin kinderen werd opgedragen hun ouders te bespioneren of zelfs te doden. In Liberia, Sierra Leone en de Democratische Republiek Congo hebben kindsoldaten een actieve rol gespeeld in de afpersing die plaatsvond in hun eigen dorpen, en zelfs binnen hun eigen families. Tijdens het conflict in Guatemala moesten vele leden van de gemeenschap gedwongen meewerken aan de wreedheden. Mensen verklikten hun burens, vrienden en zelfs familieleden om diverse redenen, zoals het oplossen van eerdere conflicten over grond en het redden van hun eigen hachje. Deze omgeving van willekeurige sociale controle zorgde voor ernstige vrees en wantrouwen, die nog eens werden versterkt door het feit dat slachtoffers en daders vaak naast elkaar leefden en nog steeds leven. Dientengevolge worden de fundamentele relaties in een gemeenschap – wie praat er met wie en waarover – nog vaak gekenmerkt door angst (Sanford, 2004). In die omstandigheden kunnen rituelen en kostuums (zoals gedragen door sommige strijdkrachten in Oost-Congo), maskers (zoals gebruikt tijdens de bloedbaden in de gemeenschappen in Ayacucho tijdens de oorlog in Peru) dienen om kunstmatig een 'andere' identiteit te geven, terwijl de moordenaars in feite verwant zijn aan elkaar of deel uitmaken van één en dezelfde gemeenschap. In een gemeenschap

in Ayacucho, Peru, herinnerde een overlevende zich in 2000 dat zijn burens vaak maskers droegen tijdens overvallen: 'De leden van Het Lichtend Pad vielen 's nachts aan, als wij lagen te slapen. We werden wakker door de geur van rook – de daken brandden. Daarna volgde het gillen. We pakten onze kinderen en renden naar de rivier. Ook al was het donker, ze droegen toch maskers. Als ze die hadden afgezet, hadden we ze herkend. Het waren onze burens. *Dios Tayta*, we hebben gezien waartoe onze burens in staat zijn' (Theidon, 2006). Vaak kunnen die maskers de feiten niet verbergen, maar zorgen ze ervoor dat de gemeenschap vol is van onwerkelijkheidszin en fantasie, een gevoel alsof de wereld op z'n kop staat. Door vermomming worden de daders en hun slachtoffers geacht beter te kunnen omgaan met hun identiteit en intimiteit.

Intieme misdaden

Dergelijke 'intieme' misdaden laten buitengewoon diepe sporen na, zowel bij individuen als bij de groep als geheel, waardoor de regulerende fundering van de maatschappij verzwakt. In haar meest directe en zichtbare gevolgen verklaart zo'n werkelijkheid deels de herinneringen van een aantal Bosniërs in het voorjaar van 2003 in Bosnië-Herzegovina, terwijl zij uiting gaven aan hun genoege-doening tijdens het proces tegen Milosevic, zoals een jonge vrouw uit Mostar: 'Milosevic is niet degene die me verkracht heeft, dat is iemand die ik nog steeds elke ochtend langs mijn raam zie lopen. Zolang daar niets aan gebeurt, is vrede onmogelijk'.² Nog ingrijpender, 'intieme' misdaden spelen families en familieleden tegen elkaar uit, en zorgen ervoor dat gewone, elkaar steunende relatiepatronen moeilijk en pijnlijk worden. Wanneer sociale groepsverbanden, zoals familie en vrienden niet als bescherming worden gebruikt, maar voor geweld en vernietiging, verzwakken en ondermijnen zij fundamentele, vanzelfsprekende regelgevende principes in een maatschappij. Cultureel gezien verzwakken ook aannames, symbolen en rituelen die de familie en gemeenschap steunen, zodra ze ondermijnd zijn ter bevordering van gewelddadigheden, zorgen voor verwarring en ondergaan zelfs veranderingen. Na geweld wordt het ooit zo veilige begrip 'familie' verdacht, waardoor het moeilijk is een nieuw leven op te bouwen, domweg omdat het onmogelijk

2 Privégesprek.

lijkt eenvoudige patronen van werk en vertrouwen nog tot stand te brengen. Uiteraard is het niet de bedoeling dat een tribunaal of waarheids- en verzoeningscommissie ingaat op het probleem dat de basisstructuur van de maatschappij is veranderd. Maar deze tribunalen en commissies kunnen hieraan niet volledig voorbijgaan, omdat de wijze waarop met dit probleem wordt omgegaan mede bepaalt of zij een positieve rol kunnen spelen in de overgangsfase. Zowel beweringen als verwachtingen vanuit de maatschappij en de staat veranderen als gevolg van massaal geweld, vooral wanneer de staat het heeft erkend, gesteund of de daders ervan zelfs van wapens heeft voorzien. Hiermee wordt de vraag ontweken of de staat een monopolie moet hebben op het rechtmatig uitoefenen van geweld, waardoor vervolgens de rechtstaat wordt ondermijnd. Voor vragen zoals 'Wie is het volk?' 'Wat is de staat?' of 'Wat gebeurt er met ons als volk?' moeten nieuwe antwoorden gevonden worden.

In veel landen zijn oorlog en massaal geweld niet langer uitzondering maar eerder de norm. Overleven is dan zonder geweld niet meer mogelijk. Dat zou ook meegenomen moeten worden in de strategie tot vorming en handhaving van de individuele en collectieve identiteit, en in de verspreide en diepgeïnternaliseerde relatiemodellen. In die context vormen de uiteengevallen sociale orde, de massale wreedheden en het verschrikkelijke geweld niet langer een 'vreemd verschijnsel' of uitzondering. Dit kan niet worden benaderd als een beperkte periode van chaos waaraan een einde kan worden gemaakt door staatsstructuren te vormen, inclusief de bijbehorende gerechtelijke instellingen. Spreken over 'een oorlogstoneel', zoals in sommige antropologische onderzoeken is voorgesteld, kan nodig zijn om de enorme invloed te beschrijven die deze vreemde sociale logica van bloedwraak en contrabloedwraak, verdenking en haat, heeft (Beneduce, 2006; Mbembe, 2000). Het werpt licht op één van de ingewikkeldste aspecten: het oorlogstoneel als geïnstitutionaliseerde werkelijkheid, en daarnaast een algemene culturele ervaring die identiteiten en *denkbeeldige identiteiten* vormt volgens hetzelfde principe als familie, school, en andere sociale systemen. In die context draagt het door verwoesting uiteenvallen van sociale banden en het individuele geweten bij aan de verlamming van iedere sociaal-politieke vernieuwing en eerlijke procesvoering. Het staat in de weg aan de wederopbouw van het dagelijks leven.

Wanneer we kijken naar concrete strategieën voor zogeheten tijdelijke of transitionele rechtspleging, is het dilemma helder: hoe

moeten we reageren op de behoeften van de overlevenden en de maatschappij als geheel als we niet weten wat de logica achter de maatschappelijke banden is, de wijziging die ze hebben ondergaan, maar vooral ook de in die cultuur passende mechanismen om daarmee om te gaan? In mijn ogen gaat dit veel verder dan de culturele vooroordelen die achter sommige tijdelijke rechtsplegingmechanismen kunnen liggen, zoals het begrip waarheidscommissie feitelijk gebaseerd is op de joods-christelijke traditie van waarheidsvinding die tot een catharsis moet leiden (Humphrey, 2002). In dat opzicht is het feit dat de tijdelijke rechtspleging zich bijna geheel alleen ontwikkeld heeft, los van andere gebieden van deskundigheid – in het bijzonder de antropologie en geestelijke gezondheidszorg – gedeeltelijk een verklaring voor de decontextualisering van internationale acties. Toch blijven de collectieve gevolgen van zo'n trauma grotendeels buiten beschouwing, ook al snapt iedereen waarom misdaden tegen de massa traumatisch zijn voor de betrokken personen. Er is inderdaad erg weinig opgetekend met betrekking tot de relatie tussen juridische en semi-juridische processen (internationale tribunalen, waarheids- en verzoeningscommissies) en sociale en psychologische processen.³ Onderzoeken naar vrede staan bijna helemaal los van onderzoeken naar de geestelijke gezondheid, die op hun beurt weer opgedeeld zijn in onderzoeken naar individuele en collectieve gezichtspunten, en er een tweedeling bestaat tussen de voor- en tegenstander van de benadering op basis van het PTSS (posttraumatisch stress syndroom) (Barsalou, 2005; Beneduce, 2006; Eisenbruch, 2006; Pham and Weistein, 2004). Hoewel iedereen begrijpt waarom misdaden tegen de massa traumatisch zijn voor de betrokkenen, blijven de collectieve gevolgen van zo'n trauma grotendeels buiten beschouwing. Om te kunnen werken in een door oorlog verscheurde maatschappij is begrip en aandacht nodig voor de verschillende factoren die van invloed zijn op de inhoud en betekenis die de individuen en groepen aan deze gebeurtenissen toeschrijven. Deze factoren hangen samen met de cultuur ter plaatse, en vragen aandacht voor de symbolische en sociale werelden waarbinnen mensen handelen.

3 Een uitzondering is het USIP Special Report dat volgde op een conferentie met de titel *Trauma and transitional justice in divided societies*, (Trauma en tijdelijke rechtspleging in verdeelde maatschappijen) naar aanleiding van een conferentie die plaatsvond in maart 2004 (Barsalou, 2005).

Meebouwen aan het verhaal

Willen de diverse tijdelijke rechtsplegingmechanismen een positieve invloed uitoefenen op het wederopbouwproces, dan moeten ze beter in deze complexe setting worden geplaatst. Dat geldt des te meer omdat zij een belangrijke rol spelen in het ‘produceren’ van beschrijvingen van de gewelddadige gebeurtenissen. In die zin gaan zij uit van een bepaalde interpretatie van de werkelijkheid. Het samenstellen van een ‘verhaal’ moet worden onderzocht met behulp van de volgende dualiteiten: collectief verleden en psychisch verleden; het verleden van afzonderlijke personen en groepsrelaties; en groepsverbanden en de werking van een cultuur (Kaës, 1989). Deze geschiedenissen zijn gereconstrueerd door persoonlijke herinneringen en collectieve herinneringen in elkaar te vlechten, waardoor herinneringen aan het verre verleden worden herschreven, zoals is gebeurd bij de Balkanlanden en het gebied van de Grote Meren in Centraal Afrika. Zo’n proces wordt extra bemoeilijkt door het historische verloop van gebeurtenissen waarin oorlogsmisdaden en het paradoxale functioneren van het geheugen zich meestal afspelen. Er bestaan verschillende ‘waarheden’ naast elkaar, zonder dat deze per se met elkaar overeenkomen.

In het kader van deze analyse stel ik voor dat we een onderscheid maken tussen drie vormen van waarheid – een samenstelsel wat door sommigen ‘complexe waarheden’ wordt genoemd (Barsalou, 2005). Allereerst is er het vaststellen (of de historische ‘verduidelijking’) van feiten, wat kan dienen als basis voor een openbare erkenning van de ernst van wat zich heeft afgespeeld. De tweede vorm is de subjectieve, en theologische of filosofische, uitwerking op individueel en collectief niveau van een methode waarin herinneringen gerangschikt worden en er zin aan wordt gegeven. De laatste vorm omvat de wereld van fantasie en kunst, die voorkomt dat het gebeurde in de vergetelheid raakt, en, sterker nog, de belangrijkste vraag stelt: ‘Hoe en waarom heeft dit kunnen gebeuren?’

Hoewel deze verschillende vormen (of gezichtspunten) over het algemeen niet samenvallen, bestaan ze wel degelijk naast elkaar, raken ze vermengd, en verrijken ze elkaar soms. Deze vermenging kan tegenstrijdigheden opleveren, die als zodanig moeten worden erkend, aangezien zij kunnen uitreiken boven een goed geconstrueerde, eenduidige verhandeling. Vaak is dan louter sprake van het opleggen aan anderen van één enkele versie van de geschiedenis.

De feiten vaststellen

Als men feiten wil vaststellen, zal men de verantwoordelijken voor gepleegde misdaden moeten aanwijzen en daarmee een aanzet geven tot het heraanpassingsproces voor de overlevende slachtoffers zodat zij zich kunnen bevrijden van schuld.

Schuldgevoelens spelen niet alleen een belangrijke rol in de relatie tussen martelaar/beul en diens slachtoffers (Sironi, 1999). Ook is het refereren aan schuld vaak onderdeel van een repressieve strategie. Zo worden in officiële verklaringen van het Guatemalteekse leger alle 200.000 slachtoffers van de burgeroorlog nog steeds aangemerkt als guerrillastrijders, aanhangers of wordt hun dood geweten aan onderlinge strijd tussen autochtone Maya's.

Door de feiten te achterhalen (wat in dat geval langdurig en pijnlijk zou zijn, aangezien daarvoor massagraven moeten worden blootgelegd) en deze te erkennen, zouden de overledenen in het openbaar eerherstel krijgen en zouden de overlevenden en hun familieleden het rouwproces kunnen doormaken. Als zo'n proces niet plaatsvindt krijgt het verhaal geen vaste plaats in de maatschappij, en ontbreekt het dus in de individuele verhalen en het collectieve verleden (Kaës, 1989).

Ook het proces waarbij de geschiedenis aan de volgende generatie wordt overgedragen raakt verstoord. Kinderen, ook zij die destijds nog maar een baby waren, moeten betekenis kunnen geven aan de littekens die zij dragen, zelfs als ze geen duidelijke herinneringen hebben aan de gebeurtenissen. Een bijzonder sterk voorbeeld is afkomstig uit Kameroen, van overlevenden van de massaslachting onder zo'n 400.000 leden van de Bamiléké-stam in 1961.⁴ Verscheidene emigranten uit Kameroen, die om verschillende redenen in psychotherapie zaten, realiseerden zich dat hun neuroses en problemen in het leven verband hielden met het bloedbad. Zij waren inderijd echter ver van hun moederland verwijderd, en wisten niets van die gebeurtenissen.⁵ In de officiële geschiedenis van Kameroen, en net zo goed in die van Frankrijk, werd die periode doodgezwegen. Het is niet ongewoon dat de generatie die direct volgt op de generatie die perioden van extreem geweld heeft doorstaan, het moeilijk heeft in het leven en met de eigen identiteit worstelt als gevolg van

4 Dit cijfer vertegenwoordigt 10 procent van de gehele bevolking van Kameroen destijds en meer dan 70 procent van het Bamiléké volk.

5 Privégesprekken, gevoerd in Parijs.

het zwijgen van hun ouders en andere volwassenen in de gemeenschap. In Cambodja lijkt de herinnering aan genocide volledig weggevaagd te zijn bij de leeftijdsgroep onder de dertig jaar – de meerderheid van de bevolking. Dat heeft verscheidene waarnemers de opmerking ontlokt dat de Cambodjanen deze periode ‘willen vergeten’. Toch, als een bezoeker de tijd neemt om naar de mensen te luisteren die hij ontmoet, hen over een redelijke termijn nog een aantal keren ziet, zodat er een wederzijdse vertrouwensrelatie kan ontstaan, en als hij belangstelling toont voor de geschriften en andere uitdrukkingvormen die jongeren gebruiken om zich tot elkaar te verhouden, dan ontdekt hij hoe slecht er aan deze geschiedenis te ontsnappen valt. Dat gebeurt juist op deze manier, omdat de jongeren niet in staat zijn een verhaal door te vertellen, dat zij hebben doorgerekregen door wat onuitgesproken is gebleven, omdat hun ouders via stilte en andere strategieën verder proberen te leven met dat verleden. Openbare vertellingen over het verleden, officiële of goedgekeurde lezingen (vieringen, herdenkingsfeesten, plaatsen ter nagedachtenis, enzovoort) kunnen op die manier zin geven aan persoonlijke herinneringen of ze vernietigen (Halbwachs, 1997; Lavabre, 2000).

Deze verbinding tussen persoonlijke en collectieve verhalen komt niet vanzelf tot stand, vooral omdat het een forse inspanning vraagt om ervoor te zorgen dat iedere persoon wordt gehoord, niet alleen als ‘slachtoffer’, maar ook als mens die in staat is na te denken over zijn situatie en daar commentaar op te geven (Poulligny, 2002). De vereisten van een onderzoek of juridische procedure botsen op het kronkelige pad en het onoverwinnelijke lijden van het persoonlijke verhaal.

De getuigenis van een jonge vrouw ten overstaan van het Internationaal Straftribunaal voor Rwanda in Arusha maakte deze kloof tussen het individuele verhaal en de bureaucratische procedures pijnlijk zichtbaar. Tijdens de slachtpartijen was zij verscheidene keren door Hutu burgerwachten verkracht. Ter zitting vroeg de advocaat voor de verdachte haar, ‘Er was geen water tijdens de genocide, dus u zult wel niet zo lekker geroken hebben; legt u mij eens uit hoe deze mannen er desondanks zin in hadden om u meerdere malen te verkrachten?’ Het antwoord van de jonge vrouw was verpletterend: ‘Meneer, ik begrijp dat u weinig verschilt van de Hutu’s’. Hier hebben we een recent voorbeeld van de discrepantie tussen twee verschillende waarheidsniveaus.

Toen ik werkte voor mensenrechtenorganisaties hoorde ik onderzoekers vaak klagen over de afwijkende en veranderende verklaringen die hen bereikten: ‘Waarom horen we nooit dezelfde versie van het gebeurde?’ of – om bij Rwanda te blijven – waarom verklaarde de vrouw, die eerst vertelde dat haar moeder in de kerk vermoord was, later dat de moord in het moeras was gepleegd? Had ze ‘gelogen’? Of was het voor haar minder pijnlijk om te denken dat haar moeder op een fatsoenlijke plek om het leven was gebracht en niet als een opgejaagd dier op een of andere verlaten plek was vermoord (Hatzfeld, 2000)?

Hulpverleners en onderzoekers mogen deze overwegingen niet uit het oog verliezen, als ze in zo’n context werken. Degenen die bekend zijn met conflicten en de situatie die ontstaat na afloop van zo’n conflict weten dat belangrijke informatie over het conflict alleen met moeite te verkrijgen is, of gemanipuleerd is. De manier waarop een conflict wordt gedefinieerd en afgeschilderd op internationaal niveau heeft meer te maken met diplomatieke inspanningen (bijvoorbeeld de debatten in de VN Veiligheidsraad) dan met het conflict zelf.

In het veld zijn er over het algemeen evenveel verklaringen als visies op een conflict als er betrokkenen zijn. Moeilijk is vast stellen wat als ‘bewijs’ van een oorlogsmisdrijf of misdrijf tegen de menselijkheid geldt. Buitenstaanders kunnen vaak niet goed beoordelen waarvan zij getuige zijn omdat ze de politieke en sociale context niet of onvoldoende kennen. Geconfronteerd met deze maatschappelijke werkelijkheden komt het me voor dat rechters zich in een positie bevinden die net zo precair is als die van historici: zij moeten niet alleen rekening houden met de aanvankelijke feiten en die in een context plaatsen, maar ook de confrontatie tussen tegenstrijdige herinneringen erkennen. Verder moeten zij de processen van instrumentalisatie en mythevorming beoordelen.

Een andere dimensie die speelt bij het vaststellen van de feiten is het verhaal aan de betrokkenen terug te geven. In de praktijk heb ik geleerd hoe belangrijk dat is: luisteren naar en optekenen van de woorden van de ander is niet genoeg, zoals blijkt uit het voorbeeld uit Guatemala. In dat land werd uitzonderlijk werk verricht door de REHMI (een rapportage die werd gepubliceerd door de aartsbisschop van Guatemala Stad) en de *Comisión de aclaramiento histórica* (Historische Ophelderingscommissie). Er was veel ruimte gereserveerd voor de verklaringen van getuigen en overlevenden.

Toch moest ik ook constateren, tijdens mijn diverse reizen naar het veld, dat er veel frustratie onder de overlevenden bestond, omdat er niets aan was gedaan om hun verhaal aan hen terug te geven. Sommigen vertelden me zelfs dat ze het gevoel hadden dat hun geschiedenis was 'gestolen' – een uitdrukking die vaker is gehoord in landen die een conflict hebben doorgemaakt. Men is doende om een meertalige versie van de verklaring voor het algemene publiek te maken, maar dat is nogal laat in de ogen van de slachtoffers. Meer algemeen gezegd dient men zich af te vragen wat de rol is van die gereconstrueerde verhalen in een nationaal of internationaal juridisch kader, zoals het geval is bij de Waarheids- en Verzoeningscommissies, en, nog meer, bij het Internationale Straftribunaal voor voormalig Joegoslavië en Rwanda, voorzover zij proberen om een bepaalde voorstelling van het gebeurde te geven. Uit het werk van Mark Osiel blijkt hoe juridische mechanismen een collectief geheugen vormen; daaruit blijken ook de vele tegenstrijdigheden in dat proces (Osiel, 1997). Zo kan de herinnering aan gebeurtenissen die zijn teruggebracht tot een paar 'symbolische' gevallen en een verhaal dat is losgemaakt van de slachtoffers en hun families een tegengesteld effect hebben op een oprechte poging tot herinnering en rouw. Voor deze mensen geldt dat hun standpunt niet is begrepen – de dood of verdwijning van hun kinderen en andere dierbaren wordt afgedaan als verwaarloosbaar, en men heeft getracht hen te laten geloven dat het allemaal niet echt is gebeurd. Ik heb eens een vrouw ontmoet in een arme wijk van San Salvador, die onder woorden bracht wat vele anderen me in dat land ook vertelden: 'Niet alleen is de oorlog doelloos geweest, omdat we geen verandering zien in het functioneren van de maatschappij; de mensen willen ook dat wij geloven dat ze nooit heeft plaatsgevonden, dat er al die jaren niets is gebeurd, dat onze mensen niet dood zijn en dat onze kinderen niet ontvoerd zijn ...'.⁶ Dit soort verwijten wordt vaak gehoord in landen waar niet alleen een waarheids- en verzoeningscommissie is ingesteld, maar waar het proces opzettelijk aan de buitenwereld wordt getoond als een ontegenzeggelijk succes, zoals in Zuid-Afrika (Wilson, 2001).

In het voorjaar van 2003, in Bosnië-Herzegovina, verklaarden lokale medewerkers van de Prosecution bij het Joegoslavië-tribunaal dat

6 Woorden die zijn gezegd in San Salvador in september 1995; vertaling vanuit het spaans. Gedurende het conflict in El Salvador, heeft het leger een tot op heden onbekend aantal kinderen ontvoerd.

de meeste klachten en verklaringen, die door de jaren heen waren verzameld, niet waren doorgegeven aan Den Haag, omdat de bloedbaden niet 'belangrijk' genoeg waren. Zelfs van de omvangrijke dossiers die wel aan Den Haag waren doorgegeven leidden slechts enkele tot vervolging. Wat betreft de lijsten met voorgestelde getuigen moesten de rechters die vaak aanzienlijk inkorten, omwille van tijd en inhoud. Hoewel men deze overwegingen rationeel kan begrijpen, gaan zij voorbij aan de pijn van de slachtoffers en hun familie. De woorden leed, frustratie, woede en ook verbittering die worden opgeroepen dienen ons eraan te herinneren dat het werk van het geheugen deze subjectieve dimensie niet kan verwaarlozen.⁷

Herinneringen reconstrueren en betekenis geven

Waarom is het zo belangrijk de subjectieve ervaringen op individueel en collectief niveau een plek te geven in de rechtspleging? Allereerst hoeven de ervaringen van traumatische gebeurtenissen niet voor iedere regio, persoon of groep dezelfde te zijn; de data en plaatsen die als belangrijk of zelfs representatief voor het geweld worden beschouwd kunnen sterk verschillen. Een reconstructie van het geweld in het verleden van een bepaalde plaats is daarom van essentieel belang, zoals is gebleken uit ervaringen in Guatemala, Peru en Rwanda.

Ten tweede kunnen de religieuze, culturele en symbolische aspecten van het trauma net zo belangrijk zijn als de meer fysieke en rechtstreekse gevolgen: de verdwijning of dood van een naaste, de martelingen, de vernietiging van eigendom, enzovoort. In Guatemala, net als in bijvoorbeeld Cambodja en Rwanda, heeft de genocide ook tot gevolg gehad dat er een cultuur en geschiedenis vernietigd zijn, bijvoorbeeld de teloorgang van mechanismen die tradities en gewoonten overdragen of de herhaalde schending van taboes.

Veldwerk in gemeenschappen in het Peruaanse Ayacucho heeft laten zien hoezeer oorlog feitelijk wordt uitgelegd, maar meer nog ervaren als een aanval op culturele gebruiken en de betekenis zelf van wat het leven als mens in deze dorpen inhoudt (Theidon, 2006). In het geval van Guatemala, heeft het Inter-American Court of

7 Gesprekken in Sarajevo en Banja Luka, 2003.

Human Rights, in de zaak *Massacre Plan de Sanchez vs. Guatemala* in het uiteindelijke vonnis van 19 november 2004 niet alleen het belang van dit collectieve verlies van symboliek overwogen, maar er ook een waarde aan gegeven, waarachter de gevolgen 'voor het Maya Achí volk in hun identiteit en waarden' schuilgaan.⁸

Ten derde hangen de retrospectieve en prospectieve aspecten van de roep om gerechtigheid nauw samen. Initiatieven die het mogelijk maken dat bepaalde handelingen en misdaden niet door de maatschappij in de doofpot gestopt worden zijn net zo belangrijk als het werken aan herinneringen aan geweld. Voorkomen moet worden dat het individuele en collectieve leven in een spiraal van wraak terechtkomt.

In de vierde plaats roept nadruk op het 'verhalende' element in een tijdelijk, transitioneel rechtsplegingproces een tweeledige vraag op: Wie maakt er geschiedenis? En voor wie? Deze vraag heeft duidelijk implicaties voor het werk van historici, die eraan kunnen meehelpen om de herinneringen te objectiveren, maar ook voor advocaten, rechters, deskundigen en wetenschappers. Immers, hun analyse draagt bij aan het in stand houden van dit 'vertelproces' in een samenleving. De nauwkeurigheid van het voorgestelde 'verhaal' hangt grotendeels af van de aandacht die is besteed aan de complexiteit van de situatie, de historische kennis van de betreffende groepen en het vermogen van de rechter/deskundige/onderzoeker om te luisteren naar de ondervraagde en voorbij de woorden en de stilte te kijken. Iedere buitenstaander, geconfronteerd met uiteenlopende verhalen, moet begrijpen dat zijn persoonlijke antwoord ook bedoeld is om zijn eigen alternatieve interpretatie te geven. Ook moet hij er niet naar streven om te dienen als plaatsvervanger voor getuigen of nakomelingen van de 'slachtoffers' of overlevenden. Al deze aspecten moeten beter worden erkend en geïntegreerd in de huidige tijdelijke rechtsplegingprogramma's.

Culturele aspecten integreren in rechtspleging

In het afgelopen decennium zijn er enkele pogingen ondernomen om juridische instellingen, in welke vorm dan ook, beter in de lokale

8 Uitspraak d.d. 29 april 2004, Serie C nr 105 (alleen beschikbaar in Spaans). Zie www.corteidh.or.cr/seriecpdf/seriec_105_esp.pdf.

samenleving te laten wortelen. Internationale tribunalen werken steeds vaker met zogenaamde *outreach programma's* en trachten expliciet om slachtoffers deel te laten uitmaken van hun procedures (Rombouts, 2002). De beschikbare financiële middelen en personeel voor dit doel zijn echter uitermate beperkt⁹ en in de landen zelf is er nog weinig animo voor dergelijke *outreach* en voorlichtingsprogramma's (Pouligny, 2005, p. 147-154). Recent is de ICC begonnen aan strafzaken wegens misdaden tegen de menselijkheid, gepleegd in Uganda en Oost Congo; in beide landen blijven de mensen – die ik tijdens recente veldbezoeken heb gesproken – alles wat met het werk van de ICC te maken heeft, negeren.

Ik heb in het voorgaande proberen duidelijk te maken dat (semi-) juridische instellingen de culturele zienswijzen beter moeten integreren in hun werk. De Zuid-Afrikaanse Waarheidscommissie was er trots op dat het verwijzingen naar de meest voorkomende religies en culturen had meegenomen in haar ontwerp en procedures (Wilson, 2001). De *gacaca* in Rwanda is een ander, vaak aangehaald voorbeeld van een tijdelijke gerechtelijke instelling die haar legitimiteit zou ontleenen aan aansluiting bij de lokale cultuur en traditie (Corey and Joireman, 2004). Ook 'vorderen' plaatselijke deelnemers vaak juridische procedures 'terug', waarbij ze rituelen en betekenis toevoegen aan overigens vreemde procedures. Zo zijn de religieuze elementen van de zittingen van de waarheids- en verzoeningscommissie in Sierra Leone uitvergroot door rituele uitingen van spijt meer nadruk te geven dan het vertellen van de waarheid (Kelsall, 2005).

Men dient uiteraard de beperkingen te erkennen van wat gerechtelijke instellingen kunnen doen. Zelfs het meest efficiënte tijdelijke rechtsplegingmechanisme kan de plaats niet innemen van de benodigde bredere veranderingen waarmee werkelijke sociaal-economische gerechtigheid wordt bewerkstelligd (Fletcher en Weinstein, 2002; Stover en Weinstein, 2004). Maar wat mensen ons vertellen over gerechtigheid, het feit dat hun interpretaties van dat begrip veel verder gaan dan onze huidige definities, betekent dat wij ook verder moeten gaan. Of er nu recht wordt gedaan op het grondgebied van

9 Het Internationaal Strafhof heeft een eenheid opgezet voor Deelname en Herstel voor Slachtoffers, maar de begroting voor 2005 is zeer beperkt, terwijl dit team geacht wordt actief werkzaamheden te verrichten in Darfur (Soedan), Uganda en de Democratische Republiek Congo, in welke landen de hoofdaanklager Luis Moreno-Ocampo heeft besloten onderzoeken in te stellen.

het land in kwestie of daarbuiten, zij dient vergezeld te gaan van het heractiveren van communicatiekanalen binnen en tussen de gemeenschappen, zodat de door de jaren van oorlog en onderdrukking ontstane argwaan tot het verleden gaat behoren. Opmerkelijk is dat dit werk om inspanningen vraagt waarbij iedere persoon of groep in de maatschappij de ervaring van de anderen enigszins kan leren begrijpen en een verband kan leggen met eigen ervaringen.¹⁰ Dit impliceert inzicht in wat er voorgeoed is vernietigd of veranderd, waardoor de simpele terugkeer naar de vooroorlogse omstandigheden uitgesloten wordt (traditionele gebruiken veranderen al sinds jaar en dag door gebeurtenissen en worden waarschijnlijk geromantiseerd, of zelfs gemanipuleerd, door verschillende partijen in de nasleep van die gebeurtenissen). Maar het vereist ook aandacht voor de methoden die gebruikt worden door de betreffende samenlevingen om de gruwelijkheden te overleven en te proberen zin te geven aan het zinloze.

Een voorbeeld is de 'behandeling' door traditionele helers van door oorlog getraumatiseerde kinderen en voormalige kindsoldaten. In Mozambique hebben mediums en helers (*kimbanda*) vooral geholpen bij de vredige reïntegratie van kindsoldaten in hun gemeenschap met behulp van louteringsrituelen waarbij de hele gemeenschap betrokken was. Met verwijzing naar concepten zoals verderf en loutering is het mogelijk geworden om de periode van geweld aan te duiden en te omschrijven als 'abnormaal', 'onaanvaardbaar', maar ook om de onontbeerlijke regels voor het naast en met elkaar overleven van de groep opnieuw vast te stellen (Gibbs, 1997; Honwana, 2001; West, 1997).

In Cambodja hebben mediums en helers (*kruu* en *ruup*) een doorslaggevende rol gespeeld bij de reïntegratie van ontheemden en vluchtelingen. Daarbij maakten zij het specifiek mogelijk om symbolische verbanden tussen leden van een bepaalde gemeenschap opnieuw te leggen en een nieuwe interpretatie te geven aan de verschillende gewelddadige uitbarstingen waaronder de maatschappij zo had geleden, (Eisenbruch, 1994, 2006; De Jong, 2002). Dit is geen kwestie van het (tegen elke prijs) willen terughalen van 'tradities' die soms al verloren zijn gegaan, maar meer van het luisteren naar de bronnen die gewone mensen kunnen mobiliseren zodat zij de draad van de verstoorde geschiedenis weer kunnen oppakken.

¹⁰ Deze benadering wordt voorgesteld door de Griekse oorsprong van het woord (sumballein=brug).

In Guatemala zijn de rituelen van de Maya's bij plechtige herdenkingsdiensten van de doden niet langer een teloorgegangene traditie; zij zijn een weerspiegeling van de wil om hun wortels te hervinden en ze opnieuw uit te leggen in een wereld die door een diep dal is gegaan.

Mediums en helers lijken dus met name een aanvulling te zijn op de transformaties die plaatshebben in samenlevingen in een overgangperiode, waarbij zij deze vooral van betekenis voorzien (Beneduce, 2006; Comaroff, 1981). Het is belangrijk om rekening met hen te houden, zodat men kan begrijpen op welke manier, in een concrete situatie, alternatieve manieren van deelname aan en opname van de meerderheid kunnen worden opgenomen.

De overgang van een wereld in oorlog naar een vredige wereld dient ook gemarkeerd te worden door rituelen zoals monumenten en herdenkingsbijeenkomsten.

Een gemeenschap helen is in de eerste plaats een kwestie van het mobiliseren van culturele bronnen gericht op herstel van het collectief geheugen, waarbij persoonlijke verhalen en verslagen worden aangemoedigd, waarbij kindsoldaten weer worden opgenomen in hun gemeenschap, en waarbij banden met de doden, wier lichamen niet met egards of menswaardige rituelen behandeld zijn, weer worden hersteld (zoals in Guatemala, Rwanda en Bosnië-Herzegovina). Al deze inspanningen dragen wezenlijk bij aan het herstel van relaties tussen mensen, na hun ervaring met tegen de massa gerichte misdaden. Uiteraard leiden niet alle 'traditionele' gebruiken tot vrede: zo kan de traditie van wraak nog bestaande gevoelens van woede voeden evenals de overtuiging dat het kwaad in anderen woont. Dat vormt dan weer een basis voor toekomstige conflicten. Het gevaar bestaat dat het traditionele verleden wordt geïdealiseerd. Hoe dan ook heeft de gemeenschap er behoefte aan zichzelf opnieuw uit te vinden en opnieuw te integreren, na het doormaken van massaal geweld. Maar om dat perspectief beter te integreren en de splitsing tussen internationale acties en plaatselijke verwachtingen en percepties te verkleinen, is meer empirisch onderzoek vereist. Zowel de context als de aard van de betreffende vraagstukken brengen specifieke methodologische en ethische problemen met zich mee die het gebrek aan onderzoek op dit gebied mogelijk verklaren (Baxter, 2002; Pouligny, 2002; Rombouts, 2002). Nieuw onderzoek zou zich moeten richten op strategieën die mensen in een post-conflictsituatie in staat stellen verder te leven.

Conclusie

Van Rwanda en Oost-Congo via Cambodja en Bosnië-Herzegovina tot Guatemala en Peru, uit de veelheid aan verklaringen die ik door de jaren heen heb verzameld blijkt dat voor de verschillende initiatieven en hulpprogramma's in verband met tijdelijke, transitionele rechtspleging de mensen die het direct betreft veel te weinig aan de basis betrokken zijn geweest in het ontwerp, de procedures of uitkomst van gerechtelijke procedures. Beter letten op de standpunten van mensen kan worden begrepen als een combinatie van hun *uitleg* over wat er is gebeurd, hun eigen *ervaringen* tijdens het conflict en hun *verwachtingen* van rechtspleging en de toekomst in het algemeen. Met andere woorden: het is niet mogelijk tegemoet te komen aan de verschillende behoeften van slachtoffers en overlevenden van grootschalige gewelddadigheden als men niet snapt wat de lokale vormen en logica van maatschappelijke banden zijn, hun transformatie, en niet begrijpt hoe lokale deelnemers hebben getracht te overleven en de massale gewelddadigheden te begrijpen: hun culturele strategieën om met dood, rouw en lijden om te gaan. De uitdaging is om niet langer te werken met westerse en algemeen aanvaarde categorieën, maar om gebruik te maken van een meer gearde en plaatselijk gebonden benadering wat betreft de verwachtingen die mensen hebben van de juridische procedures, waarbij wij hun geloofssystemen en culturele gebruiken als uitgangspunt nemen om te begrijpen hoe mensen weer zin proberen te geven aan hun verleden en aan een nieuw beeld van een gezamenlijke toekomst. Begrijpen in welke omstandigheden aan rechtspleging en vrede kan worden gewerkt in een maatschappij houdt in dat de vele veranderingen in de structuur en regels ervan begrijpelijk gemaakt worden, zodat er beoordeeld kan worden op basis waarvan wederopbouw mogelijk is. Massaal geweld leidt tot ernstige verstoring en vervorming van alle morele categorieën en referentiekaders die het sociale leven mogelijk maken. Hoewel de basis waaraan de 'internationale gemeenschap' zo vaak refereert helemaal niet zo abstract is, zijn gerechtigheid en het 'recht' producten van concrete geschiedenissen, de uitdrukking van wereldvisies en van sociale relaties (Rouland, 1998). Het is een project, gebouwd naar aanleiding van achtereenvolgende compromissen en processen. Zoals de antropoloog Georges Balandier ons helpt herinneren, vraagt dit proces om afstand te doen van een denkwijze die het irrationele en denkbeel-

dige verwerpt om, tegen elke prijs, te komen tot een maatschappij waarin redelijkheid regeert, de onze, uiteraard (Balandier, 1998, p. 247).

Literatuur

Arendt, H.

Le système totalitaire
Paris, Le Seuil, 1972

Balandier, G.

Le désordre; eloge du mouvement
Paris, Fayard, 1998

Barsalou, J.

Trauma and transitional justice in divided societies
Washington DC, USIP, Special Report 135, 2005

Baxter, V.

Empirical research methodologies of transitional justice mechanism
Stellenbosch (SA), Association for the Advancement of Science & CSV, 2002

Beneduce, R.

Contested memories; peace-building and community rehabilitation after violence and mass crimes – a medico-anthropological approach
In: B. Pouligny, S. Chesterman e.a. (red.), *After mass crime; the challenges of rebuilding states and communities following mass violence*, Tokyo/New York, United Nations University Press, 2006 (in druk)

Behm, A., N. Sovathara e.a.

Cambodia's long way to national reconciliation and its new approaches to international justice
Amsterdam, Conferentie Global Justice, Local Legitimacy?, 2005 (ongepubliceerd)

Comaroff, J.

Healing and cultural transformation; the Tswana of Southern Africa
Social science and medicine, 3e jrg., nr. 15b, 1981, p. 367-378

Corey, A., S.F. Joireman

Retributive justice; the gacaca courts in Rwanda
African affairs, 103e jrg., nr. 410, 2004, p. 73-89

Etcheson, C.

Retribution and reconciliation; healing what ails Cambodia
Washington DC, Report to USIP, 2002

Eisenbruch, M.

Mental health and the Cambodian traditional healer for refugees who resettled, were repatriated or internally displaced, and for those who stayed at home
Collegium Anthropologicum, 18e jrg., nr. 2, 1994, p. 219-230

Eisenbruch, M.

The uses and abuses of culture; cultural competence in post-mass crime peacebuilding in Cambodia

In: B. Pouligny, S. Chesterman e.a. (red.), *After mass crime; the challenges of rebuilding states and communities following mass violence*, Tokyo/New York, United Nations University Press, 2006, (in druk)

Greiff, P. de, C. Cronin (red.)

Global justice and transnational politics; essays on the moral and political challenges of globalization

Cambridge, The MIT Press, 2002

Fletcher, L., H.M. Weinstein

Violence and social repair; rethinking the contribution of justice to reconciliation

Human rights quarterly, 24e jrg., 2002, p. 573-639

Gibbs, S.

Postwar social reconstruction in Mozambique; reframing children experiences of trauma and healing

In: K. Kumar (red.), *Rebuilding societies after civil war*, Boulder, CO, Lynne Rienner, 1997, p. 227-238

Halbwachs, M.

La mémoire collective

Paris, Albin Michel, 1997

Hatzfeld, J.

Dans le nu de la vie; récits des marais rwandais

Paris, Seuil, 2000

Hayner, P.

Unspeakable truths; facing the challenge of truth commissions
London & New York, Routledge, 2002

Honwana, A.

Children of war; understandings of war and war cleansing in Mozambique and Angola

In: S. Chesterman (red.), *Civilians in war*, New York, Lynne Rienner, 2001, p. 123-142

Humphrey, M.

The politics of atrocity and reconciliation; from terror to trauma

London, Routledge, 2002

Humphrey, M.

From victim to victimhood; truth commissions and trials as rituals of political transition and individual healing

The Australian journal of anthropology, 14e jrg., nr. 2, 2003, p. 171-187

Jong, J. de (red.)

Trauma, war and violence; public mental health in socio-cultural context

New York, Kluwer Academic/ Plenum Publishers, 2002

Kaës, R.

Violence d'état et psychanalyse
Paris, Dunod, 1989

Kelsall, T.

Regimes of truth and reconciliation; international and local transitional justice in Sierra Leone

Amsterdam, Conferentie Global justice, local legitimacy?, 2005 (ongepubliceerd)

Lavabre, M.-C.

Usages et mésusages de la notion de mémoire

Critique internationale, 7e jrg., 2000, p. 48-57

Mani, R.

Beyond retribution; seeking justice in the shadows of war

Malden (MA), Blackwell Publishing, 2002

Mbembe, A.

À propos des écritures africaines de soi

Politique africaine, 77e jrg., 2000, p. 16-43

Osiel, M.

Mass atrocity, collective memory and the law

New Brunswick (NJ), Transaction, 1997

Minow, M.

Between vengeance and forgiveness; facing history after genocide and mass violence

Beacon Press, 1999

Pham, P.N., H.M. Weinstein e.a.

Trauma and PTSD symptoms in Rwanda; implications for attitudes toward justice and reconciliation

The journal of the American Medical Association, 292e jrg., nr, 5, 2004, p. 602-612

Pouliny, B.

An ethic of responsibility in practice

International social science journal, 174e jrg., 2002, p. 529-538

Pouliny, B.

Peace operations seen from below; UN missions and local people

London, Hurst, 2005

Pouliny, B., B. Doray e.a.

Methodological and ethical problems; a trans-disciplinary approach

In: B. Pouliny, S., A. Chesterman e.a. (red.), *After mass crime; the challenges of rebuilding states and communities following mass violence*, Tokyo/New York, United Nations University Press, 2006 (in druk)

Rombouts, H.

Importance and difficulties of victim based research in post conflict societies

European journal of crime, criminal law and criminal justice (Special Issue on "War - Victimization - Security: The Case of the Former Yugoslavia" 2/3), 2002

Rotberg, R.I., D. Thompson (red.)

Truth v. justice; the morality of truth commissions

Princeton & Oxford, Princeton University Press, The University Center for Human Values Series, 2000

Rouland, N.

Aux confins du droit; anthropologie de la modernité

Paris, Odile Jacob, 1991, en
Anthropologie juridique, Paris,
PUF, 1998

Sanford, V.

*Buried secrets; truth and human
rights in Guatemala*
Macmillan, Palgrave, 2004

Sironi, F.

*Bourreaux et victimes;
psychologie de la torture*
Paris, Odile Jacob, 1999

Stover, E., H.M. Weinstein (red.)

*My neighbor, my enemy; justice
and community in the aftermath
of mass atrocity*
Cambridge University Press,
2004

Teitel, R.G.

Transitional justice
Oxford, Oxford University Press,
2000

Theidon, K.

*Intimate enemies; reconciling the
present in post-war communities
in Ayacucho, Peru*

In: B. Pouligny, S. Chesterman
e.a. (red.), *After mass crime; the
challenges of rebuilding states
and communities following mass
violence*

Tokyo/New York, United
Nations University Press
(forthcoming), 2006

Wessells, M.

*Michael, culture, power, and
community; intercultural
approaches to psychosocial
assistance and healing*

In: K. Nader, N. Dubrow e.a.
(red.), *Honoring differences;*

*culture issues in the treatment of
trauma and loss*, Philadelphia,
Taylor & Franc, 1999, p. 267-282

West, H.G.

*Creative destruction and
sorcery of construction; power,
hope and suspicion in post-war
Mozambique*
Cahiers d'études Africaines, 37e
jrg., nr. 147, 1997, p. 657-698

Wilson, R.A.

*The politics of truth and
reconciliation in South Africa;
legitimizing the post-apartheid
state*
Cambridge, Cambridge Univer-
sity Press, 2001

Summaries

Justitiële verkenningen (Judicial explorations) is published nine times a year by the Research and Documentation Centre of the Dutch Ministry of Justice in cooperation with Boom Juridische uitgevers. Each issue focuses on a central theme related to judicial policy. The section *Summaries* contains abstracts of the internationally most relevant articles of each issue. The central theme of this issue (nr. 4, 2006) is *International criminal tribunals*.

The International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY); a state of the art

G. Sluiter

The article offers some selective and strictly legal observations on the work of the ICTY since its creation in 1993. Being the first international criminal tribunal since 'Nuremberg' and 'Tokyo', the ICTY has contributed tremendously to the development of international criminal law. As a result of the work of the ICTY one can now speak of a 'system' of international criminal law, with its own general principles. Although many positive elements can be identified the ICTY is also subject to criticism in important aspects of its work. Firstly, the law has sometimes been established too hastily without sufficient anticipation on future developments. Secondly, the judges have at occasions wrongly applied customary international law and have taken risks in expanding the scope of international criminal liability. Thirdly – and most importantly –, the development of the law of international criminal procedure, in the form of a 'hybrid' model, has failed, as evidenced by the trials of extreme duration.

The Rwanda Tribunal: a valuable exercise or a waste of money?

L.J. van den Herik

The situation in Darfur and the persistent call for more appropriate action by the international community has often been compared with the Rwanda tragedy in 1994 and the lack of proper action then taken. Given the fact that the UN Security Council has now referred the case of Darfur to the International Criminal Court (ICC), the question arises to what extent the Rwanda Tribunal can serve as an example for the ICC. More generally, the question is whether expensive tribunals far away from the crimes scene should deal with these

cases or whether it is actually preferable that national courts undertake to prosecute the perpetrators. Based on the experiences of the Rwanda Tribunal, the article demonstrates that there is certainly still a role for international criminal tribunals to play, and despite the many criticisms that can be made to the Rwanda Tribunal, the overall conclusion is that the Tribunal was a valuable exercise.

Mixed tribunals and high expectations

A. Nollkaemper and S. Nouwen

The article discusses the advantages and opportunities of mixed tribunals for the prosecution of international crimes. However, it also warns for unrealistic expectations. The mixture of national and international participation, occurring in the establishment and trial process of these courts, creates potential for strengthening both the domestic and the international legal order and for combining the assets of purely domestic and purely international prosecution. However, in order to be able to fulfil this potential, mixed courts should be specifically designed for and tailored to the identified potential advantages. Furthermore, some obstacles are inherent in the prosecution of international crimes and thus cannot be overcome by mixed courts either. These warnings are important, as unrealistic expectations of mixed courts jeopardise rather than boost their potential by causing disillusionment in courts and the rule of law in general.

Violence in former Yugoslavia; general explanations and individual motives

F. de Vlaming

The article describes the motives of Yugoslav perpetrators of mass violence (1991-1995) who have been prosecuted by the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY). On the basis of a case study of mid and low level perpetrators from the western Bosnian district of Prijedor, the central question considers the extent to which this groups' motives fit into the existing historical-sociological accounts of the Yugoslav last war as formulated by Zwaan (2001) and others. These studies describe the collapse of the Yugoslav Republic and the subsequent search for a new identity as leading factors for the occurrence of violence. This study has found that the war crimes committed by the district level political cadres seem to have been the result of a pure lust for power; while it was

the dynamics and the break down of norms within a small social entity such as a detention camp that influenced the lower levels of perpetrators such as the camp guards.

State cooperation and international criminal tribunals

G.J.A. Knoops

The article focuses on the emerging and underexposed topic of state cooperation before international criminal tribunals. Based on an analysis of the case law of the European Court of Human Rights (ECHR) and international criminal tribunals, it addresses the impact of the principle of equality of arms on state cooperation and the tension between these two subjects. The author develops the view that a fair application of the principle of equality of arms on state cooperation before these tribunals is hampered by the reality and practice that state cooperation is subjected to duality. States tend to rely also on real politics when dealing with requests to turn over evidence to international criminal tribunals. This may especially undermine the principle of equality of arms when it concerns the defence. Therefore, the author canvasses a more extensive interpretation of this principle in order to safeguard defence rights within international criminal proceedings.

The ICC and the role of victims

H. Verrijn Stuart

The International Criminal Court (ICC) is the first international tribunal giving victims the right to active participation in the proceedings. While at the ad hoc tribunals the victims mainly were involved in the role of witnesses, at the ICC they will be able to express their views and concerns, hear witnesses, read documents and claim damages or ask for reparations. This new approach is considered a giant leap forward by non governmental organisations (NGO's), human rights groups and victims organisations all over the world. Since the Rome Statute and the Rules of procedure and Evidence of the ICC are the result of compromises made by the drafters, the actual reality of victims as an influence at the ICC still has to be carved out. Already in the DRC situation (Democratic Republic of Congo) the first fiery debates between the Pre-Trial Chamber and the prosecution about the involvement of victims at the stage where not even a suspect has been identified, show that there is a long way to go from theory to practice. The trial at the ICC

will be dominantly Anglo-Saxon in approach, with two opposing parties presenting their case. The Chamber will not receive a dossier with evidence in advance and thus will not be able to place the information received by the victims in the context of the upcoming case. The Pre-Trial Chamber seems to be using the victims to force the prosecutor to give information to the judges, even in the earliest stages of his investigation. And although all parties agree that the participation of victims is of the utmost importance, concerns about the security of victims, witnesses, investigators and other ICC officials are major obstacles whenever they go to the areas where violent conflicts are still raging. The ICC is proceeding in three situations, Northern Uganda, The Democratic Republic of Congo and Darfur in Sudan. Close reading of the first documents regarding the participation of victims in the DRC situation gives an impression of the many questions the ICC will have to face.

The forgotten dimensions of 'transnational justice' mechanisms; cultural meanings and imperatives for survivors of violent conflicts

B. Pouligny

Behind 'transitional justice' mechanisms lay a host of unremarked and unanalysed cultural meanings. This essay concentrates on the ones conveyed by the survivors of violence themselves as their interpretations of justice may differ greatly from the one implicitly promoted (albeit with variations and ambiguities) by the 'international community'. The analysis shows how far these subjective dimensions impact the way the different actions aimed at addressing past abuses and reforming post-conflict societies are perceived. The various mechanisms known as part of 'transitional justice' also proceed from a certain interpretation of reality, and therefore belong to the vast domain of the practice of producing narratives and creating meaning. In this process, we often tend to forget that several registers of truth coexist but do not necessarily coincide. This is a second dimension in which the highly subjective dimensions of any judicial process remain the most neglected today. This has not only to do with individual and collective memories but also with individual traumas and their collective implications, an aspect very badly considered so far in post-conflict rebuilding strategies. The article suggests some avenues for research and assistance to better integrate these dimensions, and to better address the imperatives faced by survivors trying to reconcile their past.

Onderstaande internetsites hebben betrekking op het thema van dit nummer van *Justitiële verkenningen*. De selectie werd gemaakt door de tijdschriftredactie en is uiteraard niet uitputtend. Deze internet-adressen zijn op de WODC-site direct aanklikbaar. Ga naar www.wodc.nl, klik 'publicaties', 'Justitiële verkenningen', 'Internationale straftribunalen', 'Internetsites'.

www.un.org/law/

De internationaal recht-pagina van de website van de Verenigde Naties is een goed startpunt voor een oriëntatie op dit onderwerp. De site biedt toegang tot onder andere de websites van ICC, ICTY en ICTR, maar ook tot andere internationale niet-strafrechtelijke tribunalen. Belangrijke documenten, teksten van verdragen en een korte beschrijving van de werkwijze en organisatie van de verschillende tribunalen is te vinden onder de knop 'Documents Research Guide'.

www.icc-cpi.int

Engels- en Franstalige website van het permanente Internationale Strafhof in Den Haag. Informatie over o.a. de organisatie en structuur van het hof, de rechters en de hoofdaanklager, faciliteiten voor slachtoffers en getuigen, lopende zaken en huidig onderzoek naar mensenrechtenschendingen in Soedan, de Centraal-Afrikaanse Republiek, de Democratische Republiek Congo en Uganda.

www.iccnw.org

Website van The Coalition for the International Criminal Court (CICC), een mondiaal netwerk van meer dan tweeduizend NGO's die de ontwikkeling van een sterk onafhankelijk International Criminal Court (ICC) steunen. Nieuws en achtergrondinformatie over landen waar het ICC onderzoek doet naar mensenrechtenschendingen alsmede over de werkwijze van het hof.

www.un.org/icty/

Homepage van het International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (Joegoslavië Tribunaal) in Den Haag. Met doorklikmogelijkheden naar de laatste ontwikkelingen, zaken aanhangig bij en rechterlijke oordelen door het Joegoslavië Tribunaal, publicaties van het tribunaal, wettelijke basisdocumenten (o.a. statuut van het tribunaal, procedure- en bewijsregels). Bovendien zijn er live video's te zien van gebeurtenissen in de rechtszalen.

www.sense-agency.com

Belangrijkste Joegoslavische site, ook in het Engels, over het ICTY en ontwikkelingen op de Balkan met betrekking tot vervolging van oorlogsmisdrijven.

www.iwpr.net

Homepage van het Institute for War and Peace Reporting, dat journalisten en media in conflictgebieden ondersteunt door trainingen en subsidies. Samen met Sense dé belangrijkste site met wekelijkse rapportages over het Joegoslavië Tribunaal in Den Haag, de zogenaamde Tribunal Update. Veel info over actuele ontwikkelingen in lopende conflicten, oorlogsmisdrijven en mensenrechtenschendingen alsmede een link naar een archief van artikelen over de zaak-Milosevic en andere processen.

www.cla.purdue.edu/academic/history/facstaff/Ingrao/si/scholars.htm

Site van het Department of History van de Purdue Universiteit (Indiana, VS). Het betreft hier een zogenoemd 'Scholars Initiative on Yugoslavia' met veel documentatie over de geschiedenis van het conflict op de Balkan.

http://69.94.11.53/

Website van het International Criminal Tribunal for Rwanda. Met nieuws en info over het tribunaal, lopende processen, links naar andere sites en publicaties.

www.sc-sl.org

Site van het Special Court for Sierra Leone, dat werd opgezet door de regering van Sierra Leone en de VN. Het Special Court berecht hen die de grootste verantwoordelijkheid dragen voor ernstige inbreuken op internationaal humanitair recht in Sierra Leone sinds 30 november 1996. Met onder andere informatie over de aanklacht tegen Charles Taylor, de leiders van de voormalige Civil Defence Forces, leiders van het voormalige Revolutionary United Front enzovoort. Links naar international criminal tribunals, informatieve websites over Sierra Leone, en de VN.

www.specialcourt.org

Website van de NGO 'No Peace without Justice' met nieuws en achtergrondinformatie over het Sierra Leone Tribunaal.

www.cambodia.gov.kh/krt/english/index.htm

Sobere website van de 'Royal Government of Cambodja' over het Khmer Rouge Tribunaal. Toegang tot relevante basisinformatie, documenten, overeenkomsten en wetgeving.

www.dccam.org

Homepage van het Documentation Center of Cambodia (DC-Cam). Sinds halverwege de jaren negentig verzamelt het onderzoekscentrum informatie over de onderdrukking tijdens het regime van de Rode Khmer. DC-Cam wil zowel 'memory' als 'justice' promoten: geschiedenis schrijven én materiaal verzamelen dat als bewijs kan dienen tegen de Rode Khmerleiders die terecht moeten staan. De site geeft een beeld van de activiteiten van het centrum en de informatie en archieven die daar voorhanden zijn. Een deel van de documentatie, foto's, artikelen, interviews en getuigenissen is online te bekijken.

www.iuscrim.de/iuscrim_e.html

Website van de strafrechtelijke sectie van het Max Plancke Instituut. Nuttig startpunt voor oriëntatie op internationaal-strafrechtelijke onderwerpen. Uitgebreide informatie over het ICC en andere internationale en gemengde ad hoc tribunalen (Rwanda, Sierra Leone, Cambodja, Oost-Timor, Irak). Daarnaast materiaal over nationale vervolging van internationale misdrijven. Voorts een lange lijst met links naar NGO's actief op internationaal strafrechtelijk terrein, relevante documenten en verdragen, standpunten van ICC-verdragspartijen enzovoort. Vanaf de homepage onder het kopje Research achtereenvolgens doorklikken naar 'Projects and Sections of the Department of Criminal Law', 'Topical sections', 'International Criminal Law' en 'Internethinweise': www.iuscrim.mpg.de/forsch/straf/projekte/natstraf2_mat.html.

www.supranationalcriminology.org

Ook deze website is een goed startpunt. De site is een initiatief van enkele Nederlandse criminologische/juridische wetenschappers. Doel is de criminologie van internationale misdrijven in kaart te brengen. Het begrip supranationale criminologie wordt nader

toegelicht en er is een voorlopig globaal onderzoeksprogramma opgesteld. De site biedt een uitgebreide link-database naar relevante overheidsinstanties, NGO's, internationale tribunalen en gerechtshoven, waarheidscommissies, onderzoekscentra en -projecten, wetenschappelijke netwerken, -organisaties en -tijdschriften. Ook is een bibliografie opgenomen, een agenda, een overzicht van cursussen en een lijst van onderzoekers die zich met het onderwerp bezighouden.

www.ictj.org/en/index.html

The International Center for Transitional Justice (ICTJ) staat landen terzijde bij hun zoekocht naar verantwoordelijkheid voor begane massale gruwelijkheden of misbruik van mensenrechten. Informatie over waar ICTJ werkt, wat er wordt verstaan onder 'transitional justice', informatie over ICTJ-onderzoek en -analyse, nieuws en publicaties. Vooral interessant vanwege doorklikmogelijkheden naar afzonderlijke landen als Irak, Liberia, Sierra Leone, Oost-Timor, Zuid-Afrika enzovoort. Per land wordt info gegeven over de door ICTJ aldaar ontplooidde activiteiten.

www.globalpolicy.org/intljustice/tribindx.htm

Site van Global Policy Forum. Via de doorklikmogelijkheid 'International justice' informatie over tribunalen, met artikelen, archieven. Duidelijke en overzichtelijke site.

hrw.org/doc/?t=europe_pub&c=bosher

Site van Human Rights Watch, een organisatie die zich ten doel stelt de mensenrechten over de hele wereld te beschermen. Info over HRW. Mogelijkheid om per land aan te klikken en informatie te vinden over de mensenrechtensituatie. Via een doorklikmogelijkheid 'International Justice' veel informatie te vinden over internationale tribunalen en rechtspraak.

www.jsmp.minihub.org

Site van het Judicial System Monitoring Program (opgezet in Dili, Oost-Timor in 2001). JSMP stelt zich ten doel bij te dragen aan een doorgaande evaluatie en opbouw van het rechtssysteem in Oost-Timor. Met onder andere een archief, artikelen, informatie over rechtzaken en de Special Panels for Serious Crimes (i.v.m. onder andere genocide).

www.osji.org

Website van het Open Society Inttitute over de hervorming van rechtssystemen en de verspreiding van mensenrechten wereldwijd. Actuele informatie over mensenrechtenschendingen overal ter wereld, over het proces tegen James Taylor en het Khmer Rouge Tribunaal in Cambodja.

www.hirondelle.org

De Hirondele Foundation is een in 1995 opgezette organisatie van journalisten die onafhankelijke mediadiensten opzet en draaiende houdt in crisisgebieden. Op de site is uitgebreide informatie te vinden over deze door regeringen van vele landen gesteunde organisatie en zijn Hirondele-radio-uitzendingen te beluisteren en video's/films te bekijken uit onder andere Oost-Timor, Rwanda, de Centraal Afrikaanse Republiek, Congo.

Journala

Het WODC op internet: www.wodc.nl

Het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum (WODC) van het ministerie van Justitie is via internet bereikbaar. Het WODC is een kenniscentrum op justitieel terrein dat een wetenschappelijke bijdrage levert aan de ontwikkeling en de evaluatie van justitiebeleid. Op de WODC-site is de volgende informatie te vinden:

1. Zoeken op onderwerp:

- trefwoord ABC (zoeken op standaard trefwoorden);
- onderwerpsgebieden.

2. Publicaties

- jaaroverzichten van alle rapporten (inclusief uitbesteed) en *Justitiële verkenningen*;
- uitgebreide samenvattingen en volledige teksten (in PDF) beschikbaar bij vrijwel alle publicaties;
- aanpak criminaliteit (elektronische publicatie van het WODC en het Openbaar Ministerie over interventie – en preventiestrategieën inzake diverse criminaliteitsproblemen).

3. Onderzoek

- overzichten van lopend en afgesloten onderzoek (inclusief uitbesteed onderzoek);

- onderzoeksprogramma;
- monitoren en prognoses;
- procedure uitbesteed onderzoek.

4. Cijfers en prognose

- criminaliteit en rechtshandhaving (teksten en tabellen).

5. Informatiedesk

- bibliotheek;
- bronnengids 'Het criminaliteitsvraagstuk'.
- congressenlijst;
- opmerkelijk op tv;
- veelgestelde vragen;
- ik heb een vraag (vraagformulier informatiedesk).

6. Over het WODC (onder andere nieuwsberichten, organisatiestructuur, medewerkerslijst, vacatures, jaarbericht, commissies en werkgroepen).

Voor vragen over producten en diensten van het WODC kunt u terecht bij de WODC-informatiedesk (zie: rubriek 'Informatiedesk/Ik heb een vraag' op www.wodc.nl).

Hans van Netburg (redacteur WODC-site)

tel.: 070-3 70 69 19

fax: 070-3 70 79 48

e-mail: c.j.van.netburg@minjus.nl

WODC-thesaurus 'Het criminaliteitsvraagstuk' (3e herziene uitgave, 2003)

Het WODC heeft de derde herziene versie van de WODC-thesaurus beschikbaar gemaakt op de website van het WODC. Deze gestructureerde standaard trefwoordenlijst inzake het criminaliteitsvraagstuk bestrijkt de volgende terreinen: criminologie, criminaliteitspreventie, delicten/criminaliteitsvormen, justitiële organisatie, politie, slachtoffers, strafrechtspleging, strafstelsel, gevangeniswezen, reclassering en vreemdelingen. Als extra hulpmiddel is ook een nieuwe uitgave van de geografische thesaurus beschikbaar. De beide thesauri zijn te vinden op de WODC-site (www.wodc.nl) via de knop 'publicaties' en de subknop 'Cahiers', kies vervolgens het jaar 2003. Tevens is de gedrukte versie in een beperkte oplage gratis beschikbaar op aanvraag per e-mail: e.nijman@minjus.nl

Themanummers Justitiële verkenningen

Regelmatig worden, bij voorbeeld ten behoeve van het onderwijs, grote aantallen exemplaren van *Justitiële verkenningen* nabesteld. Voor

de bepaling van de oplage is het wenselijk vroegtijdig op de hoogte te zijn van de mogelijke vraag. Om die reden geven wij, onder voorbehoud, de thema's die de redactie op dit moment in voorbereiding heeft. Over de inhoud van de nummers kan met de redactie contact worden opgenomen. Ook personen die een bijdrage willen leveren aan een van de aangekondigde nummers wordt verzocht contact op te nemen met de redactie.

JV5, 2006, juli: Kicks, emoties en criminaliteit

JV6, 2006, augustus: Spijbelaaars en dropouts

Congressen

21 juli 2006

Politie en het gebruik van geweld

29 september 2006

Drugs en drugshandel in Nederland en België

11 oktober 2006

Congres Anti Money Laundering

12 oktober 2006

First International Conference Intervict

Hieronder volgen beschrijvingen van de congressen.

Politie en het gebruik van geweld

Het thema politie en het gebruik van geweld kent meerdere dimensies. Aan de ene kant is elke politieambtenaar ter gelegenheid van het vervullen van zijn opdrachten van bestuurlijke of gerechtelijke aard – mits naleving van de voorwaarden van wettigheid van zijn optreden, subsidiariteit en proportionaliteit – gerechtigd om geweld te gebruiken. Aan de andere kant zijn politieambtenaren ook veelvuldig voorwerp van geweldgebruik door de burger. Eén en ander dient ten slotte gesitueerd te worden in een maatschappelijke context die gekenmerkt wordt door een escalerende angst voor allerhande terrorisme- en andere dreigingen. De regelgeving met betrekking tot het gebruik van geweld zoals deze terug te vinden is in de Wet op het Politieambt, gaande van het gebruik van dwangmiddelen in het algemeen tot het vuurwapengebruik in het bijzonder, was bedoeld als een poging om tot grotere rechtszekerheid te komen voor zowel de burger als voor de politieambtenaar zelf. Vraag is echter of deze bepalingen voldoende duidelijk zijn in hun concrete operationaliseringsmogelijkheden. Vastgesteld wordt dat het aantal klachten over geweldgebruik

door en tegen de politie stijgt. Op deze studiedag wordt een stand van zaken opgemaakt met betrekking tot de problematiek van geweldgebruik door en tegen de politie, wordt één en ander geëvalueerd en worden mogelijke oplossingen aange-reikt voor eventuele knelpunten. Vragen die aan bod zullen komen zijn onder meer: wat zijn de (wettelijke) beginselen die het geweldgebruik door de politieambtenaar (moeten) beheersen, hoe worden bijvoorbeeld de begrippen proportionaliteit en subsidiariteit toegepast in de concrete politionele praktijk, op welke wijze wordt er in de opleiding omgesprongen met geweldsbeheersing, hoe omgaan met klachten over politioneel geweldgebruik, op welke wijze kan de politie (beter) beschermd worden tegen geweldgebruik door de burger.

Datum: 21 juli 2006

Informatie en aanmelding:
Nathalie.Roegiers@Ugent.be,
www.police.be/cps/

Organisatie: Centrum voor Politie Studies (CPS), België.

Drugs en drugshandel in Nederland en België

Discussiemiddag TvC-NVK over het begin juni uitgekomen gelijknamige themanummer van het *Tijdschrift voor Crimino-*

logie. Nadere gegevens volgen, zie website.

Datum: 29 september 2006 van 15.00-17.00.

Plaats: Pompe Instituut, Universiteit Utrecht, Janskerhof 16, Utrecht
Informatie: www.criminologie.nl, janine.janssen@haaglanden.politie.nl (inf.), w.a.de.jong-ward@minjus.nl (aanm.).

Congres Anti Money

Laundering

85% van de financiële instellingen in de Benelux is in de afgelopen drie jaar slachtoffer geworden van financiële criminaliteit, ondanks forse investeringen in preventie. Dit blijkt uit onderzoek van Nivra-Neyenrode en Capgemini. Door gebrekkige integratie van controlesystemen met de bestaande administratieve systemen wordt met onbetrouwbare en incomplete data gewerkt. Daarnaast is de impact van de 3^e EU richtlijn ook nog niet helemaal helder. De Verenigde Staten hebben nogal verstrekkende anti-witwaswetten. Deze zijn niet alleen van toepassing op Amerikanen, maar Europese financiële instellingen dienen hier ook rekening mee te houden. Op dit congres komen onderwerpen als compliance – anti-witwaspraktijken – terrorismefinanciering – fraude en corruptie bijeen.

Het congres staat onder leiding van dagvoorzitter prof. mr. C.D. Schaap (SchaapBruinVanVliet c.s. B.V.).

Datum: 11 oktober 2006

Plaats: NH Barbizon Palace, Amsterdam

Informatie: Inhoudelijke informatie: Dorien Wellen (sr. conference manager), e-mail: d.wellen@euroforum.nl; organisatorische informatie: Layla van Orsouw (projectcoördinator), e-mail: l.van.orsouw@euroforum.nl

First International Conference Intervict

On 12 October 2006, INTERVICT will organize an international conference to officially celebrate the opening of the Institute. The institute has engaged some interesting, international, speakers for the key-note addresses. More information becomes available in the spring of 2006. Please, be sure to keep your agendas free on October 12 from 10.00-16.30!

Datum: 12 oktober 2006, 10.00-16.30 uur

Plaats: Tilburg

Informatie: www.tilburguniversity.nl/intervict/events/

De WODC-rapporten

Om zo veel mogelijk belanghebbenden te informeren over de onderzoeksresultaten van het WODC zijn alle WODC-rapporten vanaf 1999 in digitale vorm kosteloos beschikbaar op de website van het WODC (www.wodc.nl). Een complete lijst van WODC-rapportenseries en uitgebreide samenvattingen van alle sinds 1997 verschenen rapporten is daar ook te vinden.

In gedrukte vorm wordt een beperkte oplage van de rapporten in de reeksen Onderzoek & Beleid, Cahiers en Memorandum gratis verspreid. Er is een vaste verzendlijst van onder meer universitaire en gerechtsbibliotheken, alsmede politieke partijen en media. Functionarissen en instellingen binnen het ministerie van Justitie kunnen op aanvraag afzonderlijke rapporten zonder kosten toegestuurd krijgen. Overige belangstellenden kunnen de rapporten in de reeks Onderzoek en Beleid (O&B) tegen betaling bestellen bij Boom Distributiecentrum te Meppel, tel.: 0522-237555, fax: 0522-253864, e-mail: bdc@bdc.boom.nl. Hieronder volgen de titelbeschrijvingen van de O&B-rapporten sinds 2004 en van de sinds 2005 verschenen rapporten in de series Cahiers en Memorandum.

Onderzoek en beleid (O&B)

Kogel, C.H. de, M.H. Nagtegaal, Rapportage België E. Neven, G. Vervaeke

Gewelds- en zedendelinquenten met een psychische stoornis; wetgeving en praktijk in Engeland, Duitsland, Canada, Zweden en België

2006, O&B 240

Knaap, L.M. van der, L.T.J. Nijssen en S. Bogaerts
Geweld verslagen? Een studie naar de preventie van geweld in het publieke en semi-publieke domein

2006, O&B 239

Bruin, D.E., C.J.M. Meijerman, F.R.J. Leenders en R.V. Braam
Verslingerd aan meer dan een spel; een onderzoek naar de aard en omvang van kansspelproblematiek in Nederland

2006, O&B 238

Eggen, A.Th.J., W. van der Heide (eindred.)

Criminaliteit en rechtshandhaving 2004; ontwikkelingen en samenhangen

2005, O&B 237

Kogel, C.H., V.E. den Hartogh
Contraire beëindiging van de TBS-maatregel; aantal, aard en

verband met recidive

2005, O&B 236

Rovers, G.B., E. de Vries Robbé

Interne criminaliteit in de logistieke sector

2005, O&B 235

Gritter, E., G. Knigge en

N.J.M. Kwakman

De WED op de helling; een onderzoek naar de wenselijkheid de Wet op de Economische Delicten te herzien

2005, O&B 234

Broeksteeg, J.L.W., E.M.J.

Hardy, S. Klosse, M.G.W.M.

Peeters en L.F.M. Verhey

Zicht op wetgevingskwaliteit; onderzoek naar de adviezen van de Raad van State inzake wetgevingskwaliteit

2005, O&B 233

Erp, J.G. van, M.D. van Ewijk

Werklast bestuurlijke boete; determinanten van de werklasting in de bestuursrechtspleging

2005, O&B 232

Lünnemann, K.D.,

M.Y. Bruinsma

Geweld binnen en buiten; aard, omvang en daders van huiselijk en publiek geweld in Nederland

2005, O&B 231

Wartna, B.S.J., S. el Harbachi,

L.M. van der Knaap

Buiten behandeling; een cijfermatig overzicht van de strafrechtelijke recidive van ex-terbeschikkinggestelden

2005, O&B 230

Wartna, B.S.J., S. el Harbachi, A.M. van der Laan

Jong vast; een cijfermatig overzicht van de strafrechtelijke recidive van ex-pupillen van justitiële jeugdinrichtingen

2005, O&B 229

Wartna, B.S.J., N. Tollenaar, A.A.M. Essers

Door na de gevangenis; een cijfermatig overzicht van de strafrechtelijke recidive onder ex-gedetineerden

2005, O&B 228

Wartna, B.S.J., N. Tollenaar, M. Blom

Recidive 1997; een cijfermatig overzicht van de strafrechtelijke recidive van volwassen en jeugdige daders

2005, O&B 227

Kogel, C.H. de, C. Verwers, V.E. den Hartogh

'Blijvend delictgevaarlijk'; empirische schattingen en conceptuele verheldering

2005, O&B 226

Jong, E. de

Alle regels tellen mee; de ontwikkeling van het aantal wetten, AmvB's en ministeriële regelingen in Nederland

2004, O&B225

Moors, J.A., M.Y.W. von Bergh, S. Bogaerts, J.W.M.J. van

Poppel en A.M. van Kalmthout
Kiezen voor delen? Evaluatie van de eerste fase van de invoering van meerpersoonscelgebruik
2004, O&B 223

**Beijer, A., R.J. Bokhorst,
M. Boone, C.H. Brants,
J.M.W. Lindeman**

*De Wet bijzondere opsporings-
bevoegdheden; eindevaluatie*
2004, O&B 222

**Leertouwer, E.C. en
G.L.A.M. Huijbregts**

Sanctiecapaciteit 2008
2004, O&B 221

**Leuw, Ed., R.V. Bijl en
A. Daalder**

*Pedoseksuele delinquentie; een
onderzoek naar prevalentie,
toedracht en strafrechtelijke
interventies*
2004, O&B 220

**Velthoven, B.C.J. van,
M.J. ter Voert**

*Geschilbeslechtingdelta 2003;
over verloop en afloop van
(potentieel) juridische problemen
van burgers*
2004, O&B 219

Faber, W., A.A.A. van Nunen

*Uit onverdachte bron; evaluatie
van de keten ongebruikelijke
transacties*
2004, O&B 218

**Moolenaar, D.E.G., P.P.J. Groen,
A.G. Mein, B.S.J. Wartna en
M. Blom**

*Wegenverkeerswet 1994; evalu-
atie van de wijzigingen 1998*
2004, O&B 217

Wartna, B.S.J., N. Tollenaar

*Bekenden van Justitie; een
verkenkend onderzoek naar de
'veelplegers' in de populatie van
vervolgde daders*
2004, O&B 216

**Bunt, H.G. van de, C.R.A. van de
Schoot (eds.)**

*Prevention of organised crime;
a situational approach*
2004, O&B 215

WODC-Cahiers

**Gestel, B. van, L.M. van der
Knaap, A. Hendriks, m.m.v.
C.H. de Kogel, M.H. Nagtegaal,
S. Bogaerts**

*Toezicht buiten de muren; een
systematische review van extra-
muraal toezicht op TBS-gestel-
den en vergelijkbare groepen in
het buitenland*
Den Haag, WODC, 2006,
Cahiers-2

**Verwers, C., L.M. van der Knaap
en L. Vervoorn**

*Internationale kindertoevoering;
onderzoek naar de uitvoering
van het Haags Kinderontvoe-
ringsverdrag vanuit Nederlands
perspectief*
Den Haag, WODC, 2006,
Cahiers-1

Croes, M.T. m.m.v.

S.H.E. Janssen en N. Dijkhoff
*Niet-judiciële activiteiten van de
Rechtspraak*
Den Haag, WODC, 2005,
Cahiers-20

**Hartogh, V.E. den, C.H. de Kogel
en S. Bogaerts**

*Psychische en lichamelijke
pathologie bij een steekproef van*

'blijvend delictgevaarlijke' forensisch psychiatrische patiënten

Den Haag, WODC, 2005, Cahiers-19

Blom, M., A.M. van der Laan en G.L.A.M. Huijbregts

Monitor Jeugd terecht 2005
Den Haag, WODC, 2005, Cahiers-17

Bijl, R.V., A. Zorlu, A.S. van Rijn, R.P.W. Jennissen en M. Blom

Integratiekaart 2005; de maatschappelijke integratie van migranten in de tijd gevolgd: trend- en cohortanalyses
Den Haag, WODC, 2005, Cahiers-16

Laclé, Z.D., B. Krop en N.J.H. Huls

Balansverschuiving? Notarissen over ontwikkelingen in de notariële beroepsethiek na vijf jaar Wet op het notarisambt 1999
Den Haag, WODC, 2005, Cahiers-15

Moolenaar, D., G. Huijbregts en H. van de Velden

Capaciteitsbehoefte justitiële ketens 2010 – Toelichting op de beleidsneutrale ramingen
Den Haag, WODC, 2005, Cahiers-14

Leertouwer, E.C., F.P. van

Tulder, B.J. Diephuis,

M. Folkeringa, R.J.J. Eshuis

m.m.v. M. van Gammeren,

A. van Son, Y. Visser, N. Dijkhoff

Prognosemodellen justitiële ketens; civiel en bestuur – modelversie 1.0

Den Haag, WODC, 2005, Cahiers-13

Neve, R.J.M., M.M.J. van Ooyen-Houben, J. Snippe, B. Bieleman, A. Kruize en R.V. Bijl

Samenspannen tegen XTC; tussentijdse evaluatie van de XTC-nota

Den Haag, WODC, 2005, Cahiers-12

Verwers, C., S. Bogaerts

Strafrechtelijke aanpak van jongvolwassenen (18-24 jaar); een verkenning

Den Haag, WODC, 2005, Cahiers-11

Baas, N.J.

Wegen naar het rechte pad; strafrechtelijke interventies voor delinquente jongeren, inclusief verplichte nazorg, en naar het effect van interventies die zich voor een strafrechtelijk kader zouden kunnen lenen, alsmede naar interventiecondities die dat effect beïnvloeden

Den Haag, WODC, 2005, Cahiers-10

Laan, A.M. van der, L.M. van der Knaap en B.S.J. Wartna

Recidivemeting onder jeugd-reclasseringscliënten

Den Haag, WODC, 2005, Cahiers-9

Laan, A.M. van der, L.M. van der Knaap, B.S.J. Wartna

Recidivemeting onder de deelnemers aan de Sociale Vaardig-

heidstraining voor groepen van het Leger des Heils

Den Haag, WODC, 2005, Cahiers-8

Knaap, L.M. van der, A.M. van der Laan en B.S.J. Wartna

Recidivemeting onder deelnemers van nieuw Positief Initiatief

Den Haag, WODC, 2005, Cahiers-7

Knaap, L.M. van der, A.M. van der Laan en B.J.S. Wartna

Recidivemeting onder deelnemers Binnenste Buiten

Den Haag, WODC, 2005, Cahiers-6

Klein Haarhuis, C.M., M.M.J. van Ooyen-Houben,

E.R. Kleemans en F.L. Leeuw

Kennis voor beleid; een synthese van 58 (evaluatie)onderzoeken op het gebied van rechtshandhaving

Den Haag, WODC, 2005, Cahiers-5

Klein Haarhuis, C.M.

Naar een conceptueel kader voor de spreiding van rechtspraak; een verkenning aan de hand van inzichten uit onderwijs en zorg

Den Haag, WODC, 2005, Cahiers-4

Mascini, P., M. Verhoeven

Literatuurstudie naar de facilitering van de gewelddadige jihad

Den Haag, WODC, 2005, Cahiers-3

Blom, M. (red.), J. Oudhof (red.), R.V. Bijl (red.) en B.F.M. Bakker (red.)

Verdacht van criminaliteit; allochtonen en autochtonen nader bekeken

Den Haag, WODC, CBS, 2005, Cahiers 2005-2

Memoranda

Moolenaar, D.E.G. en R. Choenni

TBS-gestelden 1996-2010; de feiten en de ramingen

Den Haag, WODC, Memorandum 2006-3

Wartna, B.J.S. en L.T.J. Nijsen
National studies on recidivism; an inventory of large-scale recidivism research in 33 European countries

Den Haag, WODC, Memorandum 2006-2

Moolenaar, D.

Expenditure on crime in the Netherlands

Den Haag, WODC, Memorandum 2006-1